

काव्यमाला. ४३.

श्रीमद्भागवतविरचितं

काव्यानुशासनम् ।

तेनैव कविना विनिर्मितया व्याख्यया समलंकृतम् ।

जयपुरमहाराजाश्रितमहामहोपाध्यापपण्डितदुर्गाप्रसाददारक-
केदारनाथकृपाङ्गीकृतशोधनकर्मणा शिवदत्तशर्मणा,
मुम्ब्यापुरवासिपरबोपाह्वपाण्डुरङ्गात्मजकाशिनाथ-
शर्मणा च संशोधितम् ।

तच्च

मुम्बय्यां निर्णयसागराख्ययन्त्रालये तदधिपतिना मुद्राक्षरैरङ्कयित्वा
प्राकाश्यं नीतम् ।

१८९४

(अस्य ग्रन्थस्य पुनर्मुद्रणादिविषये सर्वथा निर्णयसागरयन्त्रालयाधिपते-
रेतादिकारः ।)

मूल्यं ७ आणकाः ।

कव्यमाला

श्रीमद्भागवतविरचितं काव्यानुशासनम् ।

तेनैव कविना विनिर्मितयालंकारतिलकवृत्तिरित्याख्यया व्याख्यया समलंकृतम् ।

प्रथमोऽध्यायः ।

प्रणिपत्य प्रभुं नाभिसमर्थं भक्तिनिर्भरः ।

विद्वजोमि स्वयमहं निजं काव्यानुशासनम् ॥

ग्रन्थारम्भे शिष्टसमयपरिपालनायामिषेयसंबन्धप्रयोजनप्रतिपादनाय च कौन्तेयकुलक-
मलविकासनैर्कमास्करस्य हुस्तरतरसमस्तशास्त्रापारपारावारगहनमध्यावगाहनामन्दमन्द-
रस्य विलसत्कलिकालकेलिकमलिनीकुलमूलोन्मूलनमत्तमतहजस्य सकललिपिभाषावि-
शेषसंमुखीनशेषुपीद्युतिमुखरमुखी(मूकी)कृताशेषविशेषस्य निखिलकविकुलामानसन्मान-
दानसमुपाजितोज्झितविततकीर्तिलताव्यासाक्षण्डवद्वान्दण्डपस्य दुष्टकर्माष्टकाढकरहा-
टविटपिप्रोत्पाटनपटिष्ठपरमेष्ठिपृष्ठश्रीमदरिष्टनेमिचरणकमलमधुकरस्य दुर्धरतरधर्मधुराधर-
णैकधनुरधुरधुरधुरपरस्यागव्यपुण्यलावण्यपण्यापणिकनिपुणगणिकागणेश्वरप्रतिक्षणनिषीदमा-
नसर्वाङ्गसीभारयाप्रतिमरूपसंपत्परराजितरतिपतिप्रतिपत्रसेवासर्वस्वस्वयंसिद्धकर्मणकर्मातिप-
रवशरमणीयरमणीगणस्य सकलजनचेतश्चमरकारितमैद्वाटविषयप्रतिष्ठितश्रीमत्पार्श्वजि-
नयात्रामहोत्सवसमुद्भूतान्द्रुतयशःप्रसारपूरिताशेषभुवनाभोगस्य कारितामरपुरपरिस्पर्धिधी-
राहङ्गपुरप्रतिष्ठापितसुप्रतिष्ठहिमगिरिशिखरानुकारिरमणीयशुभ्राभ्रंलिहश्रीमन्नेमिजिनवरा-
गातेषुहृत्तत्त्वोत्सङ्गसंगतसीवर्णव्यजाप्रलम्बमानकिङ्किणीक्षणकारवित्रास्तितरविरयतुरंगमस्या-
मन्दमन्दरायमानयानपात्रशतसहस्रमथ्यमानमहान्विषयसमुलसलक्ष्मीलक्षितवक्षःस्थलस्य
निजभुजयुगलोपाजिताजितवित्तजातजनितनलोटकपुरप्रतिष्ठितत्रिभुवनाद्भुतधीनाभिसं-
भवजिनसदनप्राग्भागनिर्मापितद्वारविशतिदेवष्टहिकामण्डलस्य निजाप्रजवरक्षीराहङ्गपाद-
पङ्क्त्याविचलभक्तिगुणवर्णितलक्ष्मणस्य सकलसीमन्तिनीसीमन्तस्त्रायमानसुगृहीतनामधे-
यश्रीमन्महादेवीकुक्षिशुक्लश्रीकिकेयस्य श्रीमकलपामिधानप्रधानदुग्धोदपिसमुद्भूता-
द्भुतनित्योदितनिस्तन्दचन्द्रस्य वसुधरावधूहरयहारस्य श्रीमन्नेमिकुमारस्य नन्दनो विति-
मितानेकनव्यमव्यनाटकच्छन्दोऽलंकारमहाकाव्यप्रमुखमहाप्रबन्धपन्धुरोऽपारतरशास्त्रा-

गरसमुत्तरंतीर्थापमानशेमुपीसमभ्यस्तत्तमस्तानवधविद्याविनोद्वान्दलितसकलकलाकला-
पसंपदुद्भटो महाकविः श्रीधामशब्दोऽभीष्टदेवानमस्तकारपूर्वमुपक्रमते । यथा—

सर्वार्थमागर्वां सर्वभाषासु परिणामिनीम् ।

सर्वेषां सर्वतो वाचं सार्वज्ञीं प्रणिद्धमहे ॥ १ ॥

विलोकयानेकशास्त्राणि निनदुद्धिप्रकर्षतः ।

निदुषां हर्षपोषाय वच्मि काव्यानुशासनम् ॥ २ ॥

तद्यथा—काव्यम् । प्रमोदायानर्थपरिहाराय व्यवहारज्ञानाय त्रिवर्ग-
फललाभाय कान्तातुल्यतयोपदेशाय कीर्तये च ।

बहुरचेतश्चात्कारकारि कवेः कर्म काव्यम् । तच्च कवेः श्रोतुश्च श्रुपानिस्सन्दसु-
न्दरं प्रमोदमुत्पादयति, वागमयूरादीनामिव रोगाघनार्थं निहन्ति, हेयोपादेयविवेचनाद्यप-
हारकौशल्यं जनयति, तत्त्वावबोधद्वारेण नृपादिपरितोषणेन शब्दारसरसप्राधान्येन च पुरुषार्थ-
प्रयफललाभायकलयति, कान्तेव सरसतापादनेन संमुखीकृत्य 'यमादिबहूतित्वं न रावणा-
दिष्व' इत्युपदिशति । अयं सल्लु समयो महाकवीनाम् ॥ वयं तु कीर्तिमेवैकां काव्यहेतु-
तया मन्यामहे । यतः—तावत्प्रमोदः सुलभो लामादिनापि, अनर्थपरिहारः प्रकारान्तरे-
णापि, व्यवहारज्ञानं चापि क्वादिनीतिशास्त्रेभ्योऽपि, रेवगुरुचरणपरिचरणतपध्वरणक-
रणादिना विविधव्यवसायकर्मभिः प्रियुसल्लापादिभिश्च त्रिवर्गफलसिद्धिः, कान्तातुल्यतयो-
पदेशश्च कादाचित्कः स्यात् । अतः कीर्तिविका काव्यहेतुः । अन्यथा कथमनेककाला-
तिक्रान्ताः क्षितिपवयः प्रत्यक्षा इव शब्देषु प्रपश्यमानाः प्रतिमान्ति, कालिदासप्रभृतयो
महाकवयश्चापयावत् सदृश्यहृदयदारतामनुहरन्ति । किं तैः किमप्यमरसदनादिकं कृतं
न स्यात् । यदाह—'अमरसदनादिभ्यो भूता न कीर्तिरनश्चरी भवति यदसीं सेपुत्रापि प्रण-
दयति तत्क्षये । तदलममलं काव्यं कर्तुं यत्नेन समाहितो जगति सद्गले व्यासादीनां विलो-
क्य परं यशः ॥'

व्युत्पत्त्यभ्याससंस्कृता प्रतिभास्य हेतुः ।

प्रतिभा भवनबोद्धेःशक्तिनी प्रज्ञा । सा च ज्ञानावरणीयादिकर्मक्षयोपहेतुका गणध-
रादीनामिव सदृजा, देवतापरितोषोत्पत्त्यादिहेतुका कालिदासादीनामिवापाधिनी । एता-
मपि वयं कर्मक्षयहेतुतामेव मन्यामहे । प्रतिभैव च कवीनां काव्यकरणकारणम् । व्युत्प-
त्त्यभ्यासात्तस्या एव संस्कारकारकत्वं तु काव्यहेतुः । दृश्यते हि प्रतिभादिभिरपि नि-
फली व्युत्पत्त्यभ्यासी ।

व्युत्पत्ति व्यापष्टे—

लोके स्थावरनङ्गरूपे तत्स्वरूपे च लक्षणप्रमाणसाहित्यच्छन्दोऽलं-

कारश्रुतिस्मृतिपुराणेविहासागमनाट्याभिधानकोपकामार्ययोगादिशांख्येपु च निपुणता व्युत्पत्तिः ।

लोकश्चतुर्दशरज्ज्वात्मक जगत् । तच्चैकद्वित्रिचतुःसप्तचतुर्दशैकविंशतिसंख्यामतीरे-
कथा भवति । तत्र चैकं यथा—‘यदाश्या स्थलितमिदं न लक्षते निजं निजं जगद्वधिक-
दाचन । तयोः समप्रकटितदण्डचण्डयोः किमन्तरं नरपतिधर्मराजयोः ॥’ द्वे यथा—‘रुणद्धि रो-
दसी चास्य यावत्कीर्तिरनधरी । तावत्किलायमध्यास्त मुन्यती वैशुषं पदम् ॥’ त्रीणि यथा—
‘स व पातु जिनः कृतस्त्रभीक्षते यः प्रतिक्षणम् । रूपेनन्तरेकीकजन्तोर्व्याप्तं जगत्प्रयम् ॥’ सप्त
यथा—‘यस्त्वस्मिन्नी पृथुनितम्पतर्दधैरिभ्याः संवाहिनी जलमुचां चलेकेतुदस्तीः । हर्षस्य
सप्तमुवनप्रथितोदकप्रितः प्रासादपद्मिरियमुच्छिरा विभाति ॥’ चतुर्दश यथा—‘न्याय्यस्वमा-
वसमुपाजितविस्तृताता निर्मापितादिजिनमन्दिरकन्दजन्मा—श्रीराहडस्य भुवनानि चतु-
र्दशापि संरोहति स्म वितता खलु कीर्तिवलिः ॥’ एकविंशतिरित्यपरे—‘हरहासहरवा-
तहरहारनिमप्रभाः । कीर्तयस्तव छिम्पन्तु मुवनान्येकविंशतिम् ॥’ तत्र लोकप्रितयपेक्षया
भूरियं मध्यमो लोकः । तत्र योषिद्वलयाकृतयः क्रमशो द्विगुणद्विगुणविस्तारा असंख्याता
द्वीपसमुद्राः । कपिसमयव्यापम्—‘जम्बूद्वीपः सर्वमध्ये ततश्च प्लक्षो नात्रा शात्मलोऽन्तः क्र-
मोऽन्तः । प्रौढः शाकः पुष्करधैत्यर्धपा वाह्यावाहा सस्थितिर्मण्डलीभिः ॥’ लावणो रसमयः
सुरोदकः सारिपो दधिजलः पयःपयाः । स्वादुवारिरुदधिश्च सप्तमस्तान्परीत्य त इमे व्य-
वस्थिताः ॥’ तत्र चैक एव समुद्र इति केचित्—‘द्वीपान्यष्टादशानि क्षितिरपि नवभिर्वि-
स्तृता स्वाहृषण्डैरैकाम्भोधिर्दिगन्तप्रस्रमसलिलः प्राज्यमेतत्सुराज्यम् । कस्मिन्नव्याजने-
लिङ्ग्यतिकरविजयोपाजिते वीरचर्ये पर्याप्तं मे न दातुस्तदिदमिति धिया वेधसे यद्युक्ताप ॥’
नय इत्यन्ये—‘कान्तिश्रीद्वीपृतिमतिमुखा योषितोऽनेन तावत्पार्थे न्यस्ताः किमु तदधुना
दुर्भगाहं करोमि । कीन्तेवेन्दोस्तदिति सुचिरं चिन्तयित्सेन सेष्यां प्रोहहृषाधिप्रित-
यमगमत्कीर्तिकान्ता परस्तात् ॥’ चत्वार इत्यपरे—‘भ्रान्तं चतुर्जलधिसीम्नि मया पृथिव्या-
मीदम् देवभवनं न च मण्डपश्रीः । अस्तीत्यमुत्र फलके प्रभुराहडस्य कीर्तिर्महाम्बुदयिनी
लिखति प्रशस्तितम् ॥’ सप्तैत्यपरे—‘सावष्टम्भनिष्ठुम्भनिर्षरनमद्भूलोभिः पीडनन्यवत्क-
पैरकूर्मकम्पविलसद्गङ्गाण्डमाण्डस्थिति । पातालप्रतिमलग्नविचरप्रक्षिप्तसप्तार्णव वन्दे व-
न्दितनीलकण्ठपरिषत्तर्द्धि वः प्रीक्षितम् ॥’ त्रिमेखलः स्वर्णमयो विशालस्यालवर्तुलः ।
जम्बूद्वीपस्य मध्येऽस्ति मेरुरावो महीभूताम् ॥’ तदपेक्षया दक्षिणतो भारतं वर्षमिदम् ।
अस्य नव खण्डानीत्येकै—‘मृदित्वा दोःकण्डू समरभुवि वैरिक्षितिभुजां भुजादण्डे द्रष्टुः
कति न नवखण्डा वसुमतीम् । यदेवं साम्राज्ये विजयिनि वितृष्णेन मनसा यशो योगी-
शानां विशसि नृप तत्कस्य सदृशम् । षट् खण्डानीत्यपरे—‘षट्खण्डखण्डा जगतीमण्डला-
खण्डलोऽभवत् । भूमती भारतो नाम नाभिनन्दननन्दनः ॥’ सप्तैव भरतक्षेत्रे—‘वि-
न्ध्यश्च पारियात्रश्च शक्तिमानृक्षपर्वतः । माहेन्द्रसह्यमलयाः सप्तैते कुलपर्वताः ॥’ तत्र
विन्ध्यादयः प्रसिद्धस्तान्ता एव । मलयोस्तु चत्वारः । तत्र प्रथमो यथा—‘एलालवह-

लवलीककोलं जातिमरिचजन्मपदम् । नयनानन्दनचन्दनपादपसदनं स तत्र नगः ॥
 द्वितीयो यथा—‘तस्मिन्निदुमभूवः प्रतिपदं वेशेषु मुक्ताफलं रत्नानां स्वनयः पुनाति
 च मुनिः शृङ्गाणि कुम्भोद्भवः । कार्पूरस्तखः स्फुटन्ति विकटैः कण्ठीरवाणां रवेर्यस्या-
 भाति तटेषु मौक्तिकनिधिः सा ताम्रपर्णी सरित् ॥’ तृतीयो यथा—‘विलासमूर्तिर्देवानां वृणां
 रोगास्पदं मुनेः । सदा पुष्पफलप्रामरम्यसानुः स पर्वतः ॥’ चतुर्थो यथा—‘सा तत्र चा-
 मीकररत्नचित्रैः प्रासादमालावलर्भाविटई । द्वाराभलावद्दसुरेश्वराङ्गा लङ्गेति गा रावण-
 राजपानी ॥ प्रवर्तते श्रीकलनाददेहः पुष्पप्रसूः पञ्चमजन्मदायी । तेभ्यश्चतुर्भ्योऽपि वसन्त-
 मित्रमुद्बुधसो दक्षिणमातरिथा ॥’ पूर्वापरयोः समुद्रयोर्हिमवद्विन्ध्ययोश्चान्तरमार्योवर्तः ।
 तस्मिन्धानुर्वर्षं चातुराधम्य च तन्मूल्यं सदाचारः । तत्रयो व्यवहारः प्रायेण कवीनाम् ।
 तत्र वाराणस्याः पुरतः पूर्वदेशः । यत्राहकलिहकोसलतोसलोत्कलमगपमुद्रकविदेहने-
 पालवीदूमाग्न्योतिषिकतामलितकमलदलमवर्तकसुत्रझरयोस्तरप्रभृतयो जनपदाः । पु-
 ह्नुह्लोहितागिरिचकोरदुर्गरेपाळकामरूपादयः पर्वताः । शोणलोहिती गदी ।
 महाकरतोयापिशाधाश्च नद्यः । लवलीमन्यपर्णागुह्राक्षाकस्तुरिकारीनामुत्पादः ।
 माहिष्मत्याः पुरतो दक्षिणपथः । यत्र महारथूमाहिष्कादमकवैदर्भकुन्तलप्रपक्-
 शिकसूतारककाथिकैरलकापैरुमरलवानवासकसिंहलचोदण्डपाण्ड्यपल्लवगाहनाधिक्यकी-
 दूणहोलागिरिवेन्नप्रभृतयो जनपदाः । विन्ध्यदक्षिणपादमाहेन्द्रमलयमेकलपालमञ्जरथी-
 सदापर्वतादयः पर्वताः । नर्मदातापीण्योष्णीगोदावरीकावेरीमीमरथीविणीजम्पुरातुह्यमराता-
 म्रपर्णुपलावनीरावणगङ्गाया नद्यः । तदुत्पत्तिर्मलधोत्तरया व्याख्याता । देवतमायाः परतः प-
 र्वादेशः । तत्र देवसमसुराशूरातेरकमरणभृगुकण्यककण्ठीयानतां पुंदमाज्ञावाहपयवनप्रभृ-
 तयो जनपदाः । गोवर्धनगिरिनगरदेवसममात्यशिक्षावुंदोभयन्तशुजयादयः पर्वताः । सर-
 स्वतीश्रवतीवार्तग्रीमहीहिण्डवाया नद्यः । करीरपीलगुशुलसर्जूरकरभादीनामुत्पादः । पुष्-
 प्कात्परत उत्तरापथः । यत्र शकैकयकाणह्वनवायुजकम्बोजवाहीकवल्कलम्पाककुलू-
 कीरतंगणदुवारगुह्रकवर्षरहरहरकुहकसदुह्वंसमार्गमण्डसरकम्बप्रभृतयो जनपदाः । हि-
 मालयमालंभरकलिन्देन्द्रकीलचन्द्राचलादयः पर्वताः । गङ्गास्त्रिभुखस्वतीरुततुषन्त्रमागा-
 यमुनीरावतीवितस्ताविषाद्राकुदूरेपिकाया नद्यः । सरलदेवराक्षराक्षाकुडुमचमराजिनती-
 वीरसोतोऽन्ननैन्धववैदुर्गदुर्गमाणामुत्पादः । तेषां मध्ये मध्यदेश इति व्यवहारः । य-
 दाह—‘हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्ये यत्प्राग्विनसनादपि । प्रत्येव प्रयागाद्य मध्यदेशः स की-
 र्तिताः ॥’ तत्र ये देशाः पर्वताः सरितो द्रव्याणामुत्पादयः । तत्प्रतिद्विषिदमिति न नि-
 दिष्टम् । ‘द्वीपान्तराणां ये देशाः पर्वताः सरितस्तथा । नातिप्रयोग्याः कश्चिभिरिति गार्ह-
 न चिन्तिताः । विसत्तनप्रशागशैर्गहायमुनयोश्चान्तरमन्तर्वदिः । सप्तपेक्षया दितो विभजे-
 सेति केचित् । परं तु भूमस्तत्रापि महोदयं मूलमवचीकृत्य दितो विभजेत । ताश्च च-
 तस इत्येके । यथा—‘पुत्री रपुस्तस्य पदं प्रशास्ति महाकतोविश्वजितः प्रयोक्ता । यदु-
 दिगावर्जनसेष्टतो यो ह्युत्पाद्यशेषामरुषोद्भिभूतिम् ॥’ अथाविन्ध्ये । यथा—‘एकं ज्योती-

रंशौ द्वे त्रिजगति गदितान्यब्जजास्यैश्चतुर्भिर्भूतानां पथम् यान्यलमृदुषु तथा पट्सु ना-
 नाविधानि । गुप्ताकं तानि सप्तविंशमुनिनुतान्यष्टदिग्माञ्चि भानोर्योन्ति प्राप्ते नवत्वं दश
 ददतु शिवं दीधितिनां शतानि ॥' दशैत्यपरे—'दशविंशशतोपमद्युति वशसा दिक्षु दशस्वपि
 श्रुतम् । दशपूर्वरूपं समाख्यया दशकण्ठारिगुहं विदुर्बुधाः ॥' अत्र हि देशपर्वतसप्तदिशां
 यः क्रमस्तं तथैव ब्रूयात् । नान्यथा । तत्र प्राच्यानां श्यामो वर्णः प्रायेण । यथा—'गण्ड-
 भित्तिषु गौडीनां तमालदलकान्तिषु । विभ्राजन्ते स्म कार्पूषः पत्रवल्लयो विशेषतः ॥'
 दाक्षिणात्यानां कृष्णः । यथा—'इदं मासां भर्तुर्दुतकनकगोलः प्रतिकृतिक्रमाग्मन्दज्योतिर्ग-
 लति नभसो विम्बवलयम् । अथैष प्राचीनः सरति मुरलीगलमलिनस्तदृष्ट्यायाचक्रिः
 स्तवकित इव ध्वान्तविसरः ॥' पाश्चात्यानां पाण्डुवर्णः । यथा—'शाखास्मेरं मधुरवल्गवाक्रे-
 लिलोलेक्षणानां भृङ्गस्त्रीणां यकुलमुकुलं कुन्तलीमाश्रमेति । किं चेदानीं यवनतटणीपाण्डु-
 गण्डरूपलील्यः कान्तिः स्तोकं रचयति पदं नागवल्लीदलेषु ॥' उदीच्यां गौरः । यथा—'कृत्वा
 नूपुरमूर्कतां चरणयोः संयम्य नीवीमणीनुदामध्वनिपाण्डितान्परिजने किंचिच्च निदायति । गौरी
 क्रुध्यतु यावदस्ति चलिता तावद्विधिप्रेरितः फादमीरीकुचकुम्भविभ्रमधरः शीतांशुरभ्यु-
 द्रतः ॥' मध्यदेशानां कृष्णः श्यामो गौरो वेति लोकस्वरूपमुक्तम् । अथातः शास्त्रनैपुण्य-
 मुदाह्रियते । तत्र लक्षणे निपुण यथा—'कण्ठलम्बाः सदा स्त्रीणां खेलन्ति इह खनिकाः ।
 विरामे न प्रवर्तन्ते कदाचित्संपथो यथा ॥' तर्हिः पट्टकारः—'जिनं सांख्यं शिवं माहं
 पौंड्रं लोकायतं तथा । पण्डिता दृश्यः प्रोक्ताः शेषाः पाण्डुवृत्तयः ॥' जिनं यथा—'न या-
 स्तव स्यात्पदलाञ्छना इमे रसोपविद्धा इव लोहपातवः । भवन्त्यभिप्रेतफला यतस्ततो
 भवन्तमार्थाः प्रणता हितैषिणः ॥' सांख्यीयो यथा—'उदासितारं निगृहीतमानसैर्गृहीतम-
 ध्यातमदशा कर्षणम् । बहिर्विकारं प्रकृतेः पृथग्विदुः पुरातनं त्वां पुरुषं पुराविदः ॥'
 शैवो यथा—'किमीदृशः किं कायः स खलु किमुपायश्चिपुवने किमाधारी घाता स्रजति कि-
 मुपादान इति च । अतर्क्यैर्धर्मैः त्वय्यनवसरदुःस्थो हतथियः कुतर्कोऽयं कांश्चिन्मुख-
 रयति मोहाप जगतः ॥' भट्टानां यथा—'वैस्वर्गकामः क्रमतः क्रतूनां तदमिहोत्रं जुहुया-
 द्भिजन्मा । इत्यादि वेदान्तविदो यदाहुस्त्वयि प्रसन्ने खलु तत्तु सत्यम् ॥' बौद्धीयो यथा—
 'भारमा कश्चिदिहास्तीह प्रत्यक्षानुपलब्धतः । विज्ञानमात्रमेवैतज्जगत्क्षणविनश्वरम् ॥'
 लोकावतीयो यथा—'पिष्टोदकगुहादिभ्यो मदशक्तिरिव स्वयम् । वह्नुर्वीवायुवारिभ्यो भू-
 तानां तनुचेतना ॥' साहित्यनैपुणं महाकाव्यकथाख्यायिकाख्यानाकादिपरामर्शः । छन्दो-
 नैपुणं यथा—'सञ्चितसेवितपादं वरणणपरमूर्जितप्रवरवृत्तम् । धीवर्धमानं मादौ जयदेवं म-
 क्तितो वन्दे ॥' अलंकारनैपुणं यथा—'प्रसन्नाः कान्तिहारिण्यो नानाश्लेषविचक्षणाः । भ-
 वन्ति कस्यचित्पुण्यैर्मुखे वाचो गृहे श्रियः ॥' अपौरुषेयं वचः श्रुतिः । तन्नैपुणं यथा—
 'भिवेद्ययामासिग हेलगोदृतं फणाभृतां छादनभेकमोकसः । जगत्त्रयीरुस्थपतिस्त्वमुचकैर-
 हीश्वरस्तम्मभिरःसु भूतलम् ॥' व्युत्पत्यस्मरणात्सृष्टिः—'मव्याभव्यविलोकिलोचनयुगं
 चेतः स्मृतेः पारगं धम्मिल्ले शिरति रियते वरतनोर्बुल्या द्विजाः साक्षिणः । स्तेयं मो-

मम कालिकेति कुचयोर्द्वन्द्वं प्रतिज्ञापरं हारान्तःस्थितपद्मरागमिषतः फालं दधौ शुद्धये ॥
यथा च—‘एतस्या गगनश्रियः प्रियतरा नक्षत्रमालामला रात्री कण्ठमधिष्ठिताप्यपहता
प्राच्या प्रतीच्यान्विति । सौवर्ण रजतस्य गोलकममुं घतः स्वामाग्योदयात्सूर्याचन्द्रमसो-
मिषेण युगपत्प्रातः स्वयं शुद्धये ॥’ वेदाख्यानोपनिबन्धनं पुराणम्—‘किं किं सिंहस्ततः
किं नरसदृशवपुर्देवचित्रं धृतः किं नैवं कस्कोऽयं जीवो द्रुतमुपनय रे देवसंप्राप्त एव ।
चाप चापं न खड्गः किमिति दृढदृढा कर्कशत्वं नखानामित्यं दैत्याधिनार्यं खरनखकु-
ल्लिरैर्जमित्रान्यः स कोऽव्यात् ॥’ पुराणप्रतिभेद एव इतिहासः । तर्धपुणं यथा—‘मवं
नवैश्वर्यपदेन लम्बितं विमुच्य पूर्वं समयो विमृश्यताम् । जगज्जिघत्सातुररुणपद्मतिर्न
वालिनैवाद्दितृत्तिरन्तकः ॥’ आगम आस्रवचनं यथा—‘प्रजापतियः प्रतिमं जिजीविषुः
शशास कृष्यादिषु कर्मसु प्रजाः । प्रबुद्धतत्त्वः पुनरुज्ज्वतोदयो ममत्वतो निर्विविदे विदावरः ॥’
नाट्यनैपुणं यथा—‘कार्योपक्षेपमादौ तनुरपि रचयंस्तस्य विस्तारमिच्छन्पीजाना गाभितानां
फलमतिगहनं मूढमुद्देदयैष । कुर्वन्पुद्गा विमर्शं प्रसूतमपि पुनः संहरन्कार्यजातं
कर्ता वा नाटकानामिममनुभवति क्लेशमस्मद्भिषो वा ॥’ अभिधानकोशो नाममाला ।
ततो हि शब्दनिश्चयः ॥ ननु प्रयुक्तमेव प्रयुज्यते, अन्यथाप्रयुक्तत्वं दोषावकाशः, तत्किं
नाममालया । मैरम् । सामान्येन प्रयुक्तादर्थान्वयमितिर्भवति । यथा—नीवीशब्देन जघनव-
स्त्रप्रस्थिदध्यते इति कस्याचिन्निश्चयः, ‘स्त्रियः पुरुषस्य वा’ इति संशये ‘नीविरामन्यनं
नार्या जघनस्यस्य वाससः’ इति नाममालापदावलोकादेव निर्णयो भवति । कामशास्त्रे
नैपुणं यथा—‘सीतहृतानि मणितं करुणोक्तिः श्लिग्धमुग्धमलमर्थवचादि । हारभूषणर-
वाध रमण्याः कामसूत्रपदतामुपजग्मुः ॥’ अर्थशास्त्रनेपुणं यथा—‘मत्कृत्स्नैः किल नाम
पर्वतस्ततो व्याप्तः प्रकृष्टान्तरैर्युक्ताः स्थनियोगसाधनविधौ मित्रार्थकायाधराः । कृत्वा
संप्रति कित्तेन कलहं मीर्वेन्दुना राक्षसाद्रेत्स्यामि स्वमनेन भेदकुरालेनैव प्रतीपं द्विपः ॥’
योगशास्त्रनेपुणं यथा—‘मैत्र्यादिविचित्रपरिकर्मविदो विषाण क्लेशप्रणाशमिह लब्धसर्वीज-
योगाः । ह्यार्तिं च सत्त्वपुरुषान्वयतयापिगम्य वाञ्छन्ति तामपि समाधिविदो निरोद्धुम् ॥’
आदिशब्दाज्ज्योतिःशास्त्रनेपुणं यथा—‘क्रूरप्रहः स केतुधन्त्रमसंपूर्णमण्डलमिदानीम् । अ-
भिभविषुमिच्छति बलाद्रक्षसेनं तु युपयोगः ॥’ गजलक्षणनेपुणं यथा—‘मद्रात्मनोर्दुरपिरो-
हतनोर्विशालवंशोभते. कृतशिलीमुखसंप्रदृश्य । यस्यानुपम्रुतगतेः परवारणस्य दानान्बुते-
कमुनगः सतत करोऽभूत् ॥’ अथलक्षणनेपुणं यथा—‘निर्मासं मुखमण्डले परिमितं मये
लघुं कर्णयोः स्फुट्ये बन्धुरमप्रमाणसुरसि श्लिग्धं च रोमोद्गमे । पीनं पथिमपार्थयोः पृथुतरं
शृष्टे प्रधानं जगै राजा वाजिनमारुहोह सकलैर्युक्तं प्रसास्तेर्गुणेः ॥’ रत्नपरिक्षानेपुणं यथा—
‘जयति विजितान्यतेजाः गुणसुरापीशसेवितः श्रीमान् । विमलव्रासविरहितज्वलोकावि-
न्तामणिर्नेमिः ॥’ सूतशास्त्रनेपुणं यथा—‘यत्रानेके कचिदपि गृहे तत्र तिष्ठत्यैको यत्राप्ये-
कस्तदनु बहवस्तत्र नैकोऽपि चान्ते । इत्थं नेयी रजनिदिवसी तोलयन्द्वात्रिचार्क्षी कालः
काल्या सह वदुकलः श्रीरति प्राणिसारः ॥’ धनुर्वेदनेपुणं यथा—‘स दक्षिणायाहनिविष्टमुष्टिं

नतासमाकुचितसव्यपादम् । ददर्श वक्रीकृतचारुचापं ग्रहर्तुमभ्युपयतमात्मयोनिम् ॥' एव-
मन्यरापि ।

काव्यज्ञशिक्षया परिशीलनमभ्यासः ।

काव्यं कर्तुं विचारयितुं च ये जानन्ति तेषां शिक्षया प्रवृत्तिरभ्यासः ।

शिक्षामाचक्षते—

तत्र कविसमये सतामपि भावानां केषांचिदनिबन्धः ।

तथया—मालत्या वसन्ते । यथा—'मालतीविमुखध्वजो विक्रान्ती पुष्पसंपराम् । आ-
श्चर्यं जातिहीनस्य कथं सुमनसः प्रियाः ॥'

पुष्पफलयोश्चन्दनद्रुमे ।

अनिबन्ध इति वर्तते । यथा—'सा छाया स च सुन्दरः परिमलस्ते कोमलाः पल्लवा
भ्रातश्चन्दनपादपस्य बहवः सन्त्येव किं तैर्गुणैः । इष्यदुटमुजङ्गसंगतिवत्तादापादमूलागतै-
रानीतं फलमन्यतोऽपि पथिकैः साशङ्कमास्त्रायते ॥'

फलस्याशोकेषु ।

अनिबन्ध इति वर्तते । एवमन्यत्रापि । 'किं ते नम्रतया किमुन्नतया किं वा घन-
च्छायाया किं वा पल्लवलीलया किमनया चाशोक पुष्पधिया । यत्त्वन्मूलनिषण्णलिङ्गपथि-
कस्तोमः स्तुवमन्वहं न स्वाद्नि मृद्नि स्वादति फलान्याकण्ठमुत्कण्ठितः ॥'

कृष्णपक्षे ज्योत्स्नायाः । शुक्लपक्षे त्यन्धकारस्य ।

यथा—'परतो न तत्त्वचिन्ता तद्वन्तः स्तुर्मुखस्यगुणदोषैः । एको हि तितः पक्षः कौ-
मुद्या तुल्ययापि कृष्णोऽन्यः ॥'

कुन्दकुञ्जलानां कामिदन्तानां रक्तत्वस्य ।

यथा—'व्याकोशकुन्दकुञ्जलविमलदन्ती वो विहाय राजिमतीम् । मुक्तवहनानुरक्तो बसूव
नेमिः स वः पायात् ॥'

कमलमुकुलानां हरितत्वस्य ।

यथा—'उदण्णेदरपुष्परीकमुकुलप्रान्तिस्तृषा दंष्ट्रया ममो लावणसेन्धवेऽम्भसि मही-
मुपच्छतो हेलया । तत्कालाकुलदैत्यदानवकुलेक्षतालकोलाहलं शौरेरादिवराहलीलमवता-
दध्रलिहामं वपुः ॥'

प्रियङ्गुपुष्पाणां पीतत्वस्य ।

यथा—'प्रियङ्गुमलद्वाभो मुमुक्षुध्यानगोचरः । जर्पातिदरणायास्तु स संज्ञानो
जिनः सताम् ॥'

दिवा नीलोत्पलदीनां विकासस्य ।

यथा—‘कुमुदवनमपथि श्रीमदम्भोजपण्डं त्यजति मदमुलूकः प्रीतिमौखकृत्वाकः । उदयमहिमरादिमर्याति शीतांगुरस्तं हतविधिललितानां वै विविधो विपाकः ॥’

दिवा शेफालिकाकुसुमानां विस्रंसस्य ।

यथा—‘त्वद्विप्रयोगे किरणैस्तपोभ्रैर्दग्धास्मि कृत्स्नं दिवसं सवित्रा । इतीव दुःखं शशिने गदन्ती शेफालिका रोदिति पुष्पवाण्यैः ॥’

कचिदसतामपि भावानां निबन्धः । तद्यथा—नदीपु नीलोत्पलादीनाम् ।

यथा—‘शस्त पयः पुरत्नेनिगुरम्बराणि जधुर्विसंहनविकाशिविसप्रसूताः । सैन्याः धियामनुपमोगनित्यकस्तमिध्याप्रवादमद्यजस्वननिगगानाम् ॥’

जलाश्रयमात्रे हंसानाम् ।

यथा—‘अस्मिन्नेव लताएहे त्वयमवस्तुमार्गदत्तेक्षणः सा हंसैः कृतकौतुका विरमभू-
प्रोदावरीरोपलि । आद्यान्या परिदुर्मनादितमिव त्वां वीक्ष्य वदस्तथा कातर्यादरविन्दकु-
ञ्जलनिभो मुग्धः प्रणामाञ्जलिः ॥’

पर्यतमात्रे स्वर्णरत्नगजानां निबन्धः ।

यथा—‘क्रान्तं रुषा काञ्चनवप्रभाजा नवप्रभाजालभृतां मणीनाम् । भित्तं शिलारपाम-
लताभिरामं लताभिरामञ्जितपट्टपदाभिः ॥’ यथा च—‘नीलादमरादिमपटलानि महेभमुक्त-
सूकरसीकरविद्युति तटान्तरेषु । आलोकयन्ति सरलीकृतकण्ठनालः सानन्दमन्मुश्चि-
याश्च मयूरनार्यैः ॥’

तमसो मुष्टिग्राह्यत्वस्य ।

यथा—‘गच्छन्तीनां रमणवसति योषितां तत्र नक्तं वदालोके नरपतिपथे सूचिभैरै-
स्तमोभिः । सौदामिन्या कनकनिकषक्षिग्धया दर्शयोर्वी सोयोत्सर्गस्तनितमुखरो मा स्म
भूविह्ववास्ताः ॥’

ज्योत्स्नायाः कुम्भोपवाह्यत्वादेः ।

यथा—‘शङ्खशवितकेतकोदरदलभोतः भिर्य विभ्रती येयं मीतिकादामगुन्कनविधेयौग्य-
च्छविः प्रागभूत् । वस्तेयया कलशीभिरञ्जलिपुटैर्माद्यां मृणालाश्लेः शतध्या च शशिन्य-
मुग्धविभवे सा वर्तते चन्द्रिका ॥’

शिवचन्द्रमसो बालत्वस्य ।

यथा—‘कपालनेत्रान्तरालव्यमार्गेज्योतिःप्ररोहैरुदितैः शिरस्तः । दिवापि निष्ठपूतमरी-
चिभारां बालस लक्ष्मीं ग्लपयन्तमिन्दोः ॥’

यशोहास्ययोः शौर्यस्य ।

यथा—‘कर्पूरदुग्धमूर्च्छितवत्, पत्केतकानां तिर्यः श्वेतिभ्रा परित्यज्य चन्द्रमहता सार्धं
प्रतिस्पर्धते । तत्पाकोज्ज्वलनालिङ्गेरसलिलच्छायावशात् यतः प्रालेयाचलचूलिकासु भव-

तो गायन्ति सिद्धाङ्गनाः ॥' यथा च—'गत्वा चोर्ध्वे दशमुखमुजोच्छ्रासितप्रस्थसंधेः कैला-
सस्य त्रिदशवनितादर्पणसातिथिः स्याः । शृङ्गोच्छ्रार्यः कुमुदविश्रदैर्यो वितस्य स्थितः खं
राशीभूतः प्रतिदिशमिव त्र्यम्बकस्यादृष्टासः ॥'

अयशःपापयोः कार्ण्यस्य ।

यथा—'प्रसरन्ति कीर्तयस्ते तव च रिपूणामकीर्तयो युगपत् । कुवलयदलसंवल्लिताः प्र-
तिदिशमिव मालतीमालाः ॥' यथा च—'तमश्वये महति निमज्जतः सती जनस्य सत्ययगति-
दर्शनं दिशत् । दिगन्तरप्रथितरथाश्वसंचरः प्रभाकरो भवति गेरेश्वरः स्फुटम् ॥'

ब्रोधानुरागयो रक्तत्वस्य ।

यथा—'शितितारकानुमितिताम्रनयनमरुणीकृतं कुधा । बाणवदनमुदरीपि भिये जगतः
सकीलमिव सूर्यमण्डलम् ॥' यथा—'गायनिवाक्त्रिविरवैर्दृष्टमिव चलैर्दलैः । त्वद्गुणैरिव र-
चोऽसौ मोदतेऽशोकपादपः ॥'

चक्रवाकानां निशि भिज्जतदाश्रयणस्य ।

यथा—'इह हि कुमुदकोशे पतितमम्मः सुशीतं कवलितमिह नालं कन्दलं चेह दृढम् ।
इति रटति निशायां पर्यटन्ती तटान्ते सहचरपरिमुक्ता चक्रवाकी वरासी ॥'

केपांचिन्नैयत्यम् । यथा—समुद्रेष्वेव मकराः ।

यथा—'रत्नानां निधिरित्यपां निलय इत्यलुण्ठतृष्णाज्जररस्माभिः धित एष कैलिसदनं
लक्ष्मीप्रियस्येति च । को जानाति यस्य यास्यति करकोढान्तरस्थं पयस्ताम्यन्मीनमधी-
रलोलमकरं वातापितापी मुनिः ॥'

ताम्रपर्णमेव मौक्तिकानि ।

यथा—'यस्योत्तमां मौक्तिककामधेनुस्तत्पत्न्यामयति ताम्रपर्णा । रत्नेश्वरो रत्नमहा-
निषानं कुम्भोद्भवस्तं मलयं पुनाति ॥'

मलयगिरावेव चन्दनोत्पत्तिः ।

यथा—'ये देशा मलयोपकण्ठनिलयास्तेष्विन्धनं चन्दनं वीरोपान्तनिवासिनां जलनिधे
रत्नार्जने नोद्यमः । काश्मीरप्रतिवासिनां भुवि वृणां नालादरः कुङ्कुमे दूरस्थस्य महार्घता
परिभवः संवासतो जायते ॥'

हिमगिरावेव भूर्जजन्म ।

यथा—'तत्सैनिकाः समासाद्य भूर्जथस्तारिता युवम् । तुषारादिविद्वेपु मुमुचुर्दे-
गजयश्रमम् ॥'

यसन्त एव कोकिलरुतम् ।

यथा—‘मानं मुखध देह वल्लहजणेदिट्ठि तरहुत्तरं तादण्यं दिवहाणि पय दह वा पी-
णत्थणत्थम्भणम् । इत्थं कोइलमज्जुसिञ्जनमिहा देवस्स पवेसुणो दिण्णा चित्तमहूसवेण स-
हसा(भुवणे) भाण्व्व सव्वंकसा ॥’

वर्षास्त्वेव मयूरस्य नृत्यं कृतं च ।

यथा—‘ज्योतिर्ललावलीयि गलितं यस्य बर्ह भवानी पुत्रप्रेम्णा कुवलयदलत्रापि
कर्णे करोति । पीतापाङ्ग हरशशिचूचा पाचकेस्तं मयूरं पथाददिमहणगुरुभिर्गमितं-
नेर्तेयेयाः ॥’

अविशेषोक्तौ माणिक्यानां शोणतैव ।

यथा—‘विभोः सभायां भान्तेते रत्नदीपाः प्रभार्भरः । कृतालक्षकपोतध्राविभ्रमा-
सन्नवारिदाः ॥’

पुष्पाणां शुक्लतैव ।

यथा—‘फलेषु सुस्वादुतरेषु सत्सु कव्यापिणं मां मृगपृष्ठलमम् । जाने तदानीं स्मि-
तपुष्पगुच्छच्छादहासीद्वनरक्षणीयी ॥’

मेघानां कृष्णतैव ।

यथा—‘लक्ष्मीभृतोऽम्भोपितटाधिवासान्नुमानसी गीरदनीलभासः । लतावपूस्प-
गुजोऽधिवेलं बहुकृतान्स्वानिव पश्यति स्म ॥’

कृष्णनीलहरितदयामानाम् । ऐक्यमिति [वक्ष्यमाणेन] संबन्धः ।
एवमग्रेऽपि ।

यथा—‘सजलजलदनीला भाति यस्मिन्ववाली । मरकतमणिकुण्डो यत्र नेमिजिनेन्द्रः ।
निकचकुवलयालिर्यामलं यत्सरोम्भः प्रमदयति न कौत्सास्तत्पुरं राहदस्य ॥’

पीतरक्तयोः ।

यथा—‘नववनकपिशङ्गं वासराणां विधातुः ककुभि कुलिशपाणेर्माति भासां विता-
नम् । जनितभुवनदाहारम्भमम्भासि दग्धा चलितमिव महाब्धेरुर्ध्वमावांनलाधिः ॥’

शुक्लगौरयोः ।

यथा—‘कलासर्गारं वृषभादरक्षोः पादार्पणानुग्रहपूतपृष्ठम् । अवेहि मां त्रिकरमष्टमूर्तेः
कुम्भोदरं नाम त्रिकुम्भमित्रम् ॥’

रत्नगौरयोः ।

१. कर्पूरमन्त्रयोः प्रथमजवनिकान्तरे श्लोकोऽयम्. ‘मानं मुखत ददत वल्लहजने
दिट्ठि तरहुत्तरो तादण्यं दिवहाणि पय दह वा पीनस्तनस्तम्भणम् । इत्थं कोकिलमज्जु-
सिञ्जनवशादेवस्य पवेयोर्दत्ता चित्तमहोत्सवेन. सहसा(भुवणे) भाण्व्व सव्वंकसा ॥’ इति
छाया.

यथा—‘पयसि सलिलराशेर्नक्तमन्तर्निमग्नं स्फुटमनिशमत्तापि पक्वालया वाहवाग्नेः ।
यदयमिदमिदानीमहमुद्यद्धाति ज्वलितस्तदिरक्ताग्राह्यागौरं विवस्वान् ॥’

चन्द्रे शशमृगयोः । •

यथा—‘लक्ष्मीक्रीडातद्वामं रतिष्वलमृदं दर्पणो दिग्बधूनां पुष्पश्यामालतायास्त्रिभु-
वनजयिनो मन्मथस्यातपत्रम् । पिण्डोभूतं हरस्य स्मितममृतसरित्पुण्डरीकं शशाङ्को ज्यो-
त्स्नापीयूषवापी जयति सितवृषस्तारकागोकुलस्य ॥’ यथा [वा]—‘किं कारणं तु कविराज
मृगा यदेते व्योमोत्पतन्ति विलिखन्ति भुवं वराहाः । एके मृगाङ्गमृगमादिवराहमन्ये
देव त्वदस्त्रचकिताः अधिभु स्वजातिम् ॥’

कामकेतने मकरमत्स्ययोः ।

यथा—‘याणाहवव्याहृतशंभुनक्षेरासतिमाताय जगद्नस्य । शरीरेणा जैत्रशरेण
यत्र निःशङ्कमूये मकरध्वजेन ॥’ यथा वा—‘क्षीमुद्रां क्षणकेतनस्य महतीं सर्वार्थसप-
त्करीं ये मूराः प्रविहाय यान्ति कुपियो मिथ्या फलान्वेषिणः । ते तेनैव निहत्य निर्दय-
तरं मुण्डीकृता लुब्धिताः केचिरपञ्चशिखीकृताश्च जटिनः कापालिकाधारे ॥’

समुद्राग्निनेत्रसमुत्पन्नयोश्चन्द्रयोः ।

यथा—‘उरपत्तिर्जलधौ तुषारशिशिरा कान्तिः क्लमच्छेदिनी वासो जडुसुताङ्गसङ्ग-
विनि स्थाणोर्जटाङ्गके । एतस्मिंस्त्रितये तथापि न गतः सपूर्णतां चन्द्रमाः पुमां सत्य-
मिदं न जन्म न गुणा नोपाश्रयः संपदे ॥’ यथा च—‘अत्रिजातस्य वा मूर्तिः शशिनः
सज्जनस्य च । क सार्वरात्रिजातस्य तमसो दुर्जनस्य च ॥’

द्वादशानामप्यादित्यानाम् ।

यथा—‘सादिपूर्वनिर्दिशा दिशति दश दिशो दर्शयन्नाग्दशोर्यः सादर्यं दृश्यते भी स
दशशतदृशि ब्रह्मेशस्य देशो (!) । द्वीतांशुर्वः स दिव्यादशिवयुगदशादशितद्वादशात्मा
संशासत्यर्थाश्च यस्याशयविदतिशयाद्दशकासनाद्याः ॥’

क्षीरसारसमुद्रयोः ।

यथा—‘प्रावाणो मण्यो हरिर्जलचरौ लक्ष्मीः पयोमानुषी मुत्तमिधाः सिकताः प्रवाल-
लतिकाः शैवालमम्मः सुधा । तीरे कल्पमहीरहः किमपरं नात्रैव रत्नाकरो दूरे कर्णरसा-
यनं निकटतस्तृष्णापि नो शाम्यति ॥’

दैत्यदानवासुराणाम् ।

तत्र हिरण्याक्षहिरण्यकशिपुप्रह्लादविरोचनवलिषाणादयो दैत्याः । विप्रचितिसंवरननु-
चिपुलोमप्रभृतयो दानवाः । षट्पृथ्विक्षुर(स्त)ष्टर्षर्वादयोऽसुराः । तेषामेक्यम् ।
यथा—‘करोति कंसादिमहीभृतां वधाज्जनो मृगाणामिव यत्तव स्तवम् । हरे हिरण्याक्षपुः-
सारासुरादिषद्विपः प्रत्युत सा तिरस्त्रिया ॥’ यथा च—‘तं संवरासुरशरासनशन्यसारके-

यूरत्नाकिरणारुणबाहुदण्डम् । पीनोत्तमदयिताकुचपत्रमङ्गं भीमध्वजं जितजगत्त्रितयं ज-
येत्कः ॥^१

कामस्य भूर्तत्वामूर्तत्वयोः ।

तत्र भूर्तत्वस्य यथा—‘स एष भुवनत्रयप्रायेतसयमः शंकरो विभक्तिं वपुषाधुना वि-
रहकातरः कामिनीम् । अनेन किल निर्जिता व्यभिक्तिं प्रियायाः करं करेण परिताडय-
’ अयति जातहासः स्मरः ॥’ भूर्तत्वस्य यथा—‘तत्र सौख्यमालोक्य अगञ्जनविलक्ष-
णम् । लज्जयेव जगत्स्वामिघनहोऽनहतां गतः ॥’

क्षुरादेरेकानेकवर्णत्वस्य वैक्यम् ।

तत्र शुद्धता यथा—‘जै मुक्ता सवर्णतरेण सरला तिवला कद्वक्षच्छत्रा शिङ्गाधिदिभ-
केअभगिमरलहोणीसरिच्छच्छ्रिः । स कप्पूरसेण णं धवलितो जीण्हाअ णं ण्हाविदो मुत्ताणं
घणेरुणं व्व हुरिदो जादो सि एत्थतरे ॥’ श्यामलता यथा—‘तत्प्रार्थितं जवनवाजिगतेन
राज्ञा सूणीमुखोद्धृतशरेण विशीर्षणद्वि । श्यामीचकार वनमाकुलदृष्टिपातिवांतेरितोत्पलद-
लप्ररुरिवाभ्रः ॥’ कृष्णता यथा—‘पादन्यासकणितरसनास्तत्र लीलावधूते रत्नज्वा-
लचितवलिभिधामरैः ह्रान्तहस्ताः । वक्ष्यास्ततो नखपदसुस्तान्प्राप्य वर्षामयिन्दूनामो-
क्ष्यन्ते त्वयि मधुकरभेमिदीर्घान्कटाक्षान् ॥’ रक्तता यथा—‘वक्त्रं चन्द्रो नयनपुगली-
पाटलाम्भोजयुग्मं नासानालं दशनवसनं पुण्ड्रपङ्कगुणम् । कण्ठः कम्बुः कुक्षयुगमयो
हेमकुम्भी नितम्बी गङ्गारोधध्वजपुगलं वारिजद्वन्द्वमस्याः ॥’ अनेकवर्णता यथा—‘ता-
मुत्तीर्य प्रजपरिचितभ्रूललाविभ्रमाणां पद्मोत्क्षेपादुपरिविलसत्कृष्णसारप्रमाणाम् । कुन्द-
क्षेपागुगमधुकरधीमुसामात्मविम्बं पात्रीकुर्वन्रसपुरवधूनेभक्तौतूहलानाम् ॥’

कचिरप्रतिबिम्बतया कचिदालेख्यप्रख्यतया कचित्तुल्यदेहितुल्यतया
कचित्परपुरप्रवेशप्रतिमतया उत्तरोत्तरोत्कर्षेण महाकविकाव्यानां छायो-
पजीवनं पादद्वयत्रयोपजीवनम् उक्त्युपजीवनं समस्यापूरणपदपरिवृत्तिरर्थ-
शून्याभासादयश्च शिक्षा ।

तत्र यथा(प्रा)र्थः स एव, वाक्यान्तरविरचना त्यज्या । तत्प्रति-
बिम्बतुल्यम् ।

१. ‘पीण्याः पञ्च शराः शरासनमपि ज्यादून्यमिक्षोर्लता जैनव्यं जगतां त्रयं स च
पुनर्जन्ताप्यनहः किल । इत्याख्यपरम्परापटनया चेतश्चमत्कारयन्त्यापारः सुतरां वि-
चारपदवीवन्धो विधिर्न्यतारम् ॥’ इत्यपि प्रत्यन्तरे. २. कर्पूरमन्त्रयोः प्रथमजवनिकायां
श्लोकोऽयं वर्तते. ‘यन्मुक्ता धवणान्तरेण सरला तीक्ष्णा कटाक्षच्छत्रा शिङ्गाधि-
ष्टितकेतकाग्रिमदलोणीसरदक्षच्छ्रिः । तरुर्पूरसेन ननु धवलितो ज्योत्स्नया ननु स्थापितो
मुक्तानां घनोऽनुत्र हुरितो जातोऽस्म्यत्रान्तरे ॥’ इति च्छाया.

यथा—‘तेजः पुष्पातु पाथ्यो दुरितविजयिनः शाश्वतानन्दपीजं संक्रान्तः ससरत्न्यां भुजगपतिफणाचक्रपर्यङ्कमात्रि । कर्माण्यष्टौ समन्तान्निभुवनभवनोत्सङ्गितानां जनानां य-
श्चेत्तुं तुल्यकालं वहति निजतनुं कृतसप्तसप्तान्यरूपाम् ॥’ अत्रार्थे—‘पार्थप्रभुः फणिफणा-
मणिसप्तक्रान्तः संक्रान्तक्रान्तवपुरस्तु स वः शिवाय । कर्माष्टकं सपदि दन्तुमिवानतानां
यः कृतसप्तविततान्यवपुर्विमर्ति ॥’

कियतापि भेदेनैतस्माद्यद्विजमिव प्रतिभासते । तद्वद्वैरूपमरूपम् ।

यथा—‘जयति फणीन्द्रफणामणिसंक्रान्तवपुर्जिनः पार्थः । सर्वमनेक्रान्तमिदं वस्तिव-
ह कथयन्निवेति भव्यानाम् ॥’

यत्र विषयभेदेऽपि नितान्तसादृश्यादभेदप्रतीतिस्तत्तुल्यदेहितुल्यम् ।

यथा—‘प्रतिदिशमिह दोलान्दोलनव्यापृतानां कुबलयनयनानामाननैरुदसद्भिः । वि-
मललवणिमाम्बुधन्दिफां हाकिरज्जिनैवशशधरमालामालिनीवामवद्वयीः ॥’ अत्रार्थे—‘जि-
नमवनशिलाप्रम्यस्तपर्यस्तदोषस्फुरितरुधिरकुम्भोद्गमशीतिप्रतानैः । प्रतिसमयमिह श्री-
राहडेनाधिकं बीस्तद्वनतरणिमालामालिनीव व्यधायि ॥’

यत्र काव्यस्य जीवितव्यैक्यं परिकरबन्धस्तु दूरादेवाभ्यस्तस्परपुरप्रवेश-
तुल्यम् ।

यथा—‘अलंकारः सङ्काकरनरकपालं परिजनो विशीर्णाहो भृङ्गी वस्तु च एव एको व-
ह्वयाः । अवस्थेयं स्थाणोरपि भवति सर्वामरगुरोर्विधौ वके मूर्ध्नि स्थितवति वयं के पु-
नरमी ॥’ यथा च—‘प्रतिकूलतामुपगते हि विधौ विफलत्वमेति बहुताधनता । अवलम्प-
नाय दिनमर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥’ पदोपजीवनं यथा—‘दूराकृष्टशिलीमुख-
व्यतिक्रान्तो किं किरातानिमानाऽस्त्रावृत्तपीतलीहितमुखाङ्कि वा पलाशानपि । पान्थाः
केसरिण न पश्यत पुरोऽप्येनं वसन्तं वने मृदा रक्षत जीवितानि शरणं यात प्रियां देव-
ताम् ॥’ यथा च—‘मा गाः पान्थ प्रियां मुक्त्वा दूराकृष्टशिलीमुखम् । स्थितं पन्थानमापृत्य
किं किरातं न पश्यति ॥’ पादोपजीवनं यथा—‘जातो मार्गे सुरभिकुसुमः सत्फलो नम्र-
शाखः स्फीतानोगो बहुलविटपः स्वादुतोद्योपगूढः । नैवात्मार्थं वहति महती पादपेन्द्रः
प्रियं तामापन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥’ यथा च—‘तं चेद्वायी वहति सर-
लस्त्रन्यसंपदजन्मा बाधेतोल्काक्षपितचमरीचालभारो दवाभिः । अर्हस्थेन शमयितुमलं वा-
रिधारासहस्रैरपन्नार्तिप्रशमनफलाः संपदो ह्युत्तमानाम् ॥’ आविशब्दात्पादत्रयोपजीवनमपि
युज्यते परं तत्प्रकटचौर्यमिति नोपदिष्टम् । उपत्युपजीवनं यथा—‘केवर्तकैकशकरप्रहण-
च्युतोऽपि जाले पुनर्निषण्णितः ऋतरो पराङ्मः । जालात्पुनर्निमलितो गलितो वकेन वामे
विधौ यत् कुतो व्यसनाभिप्रेतिः ॥’ यथा च—‘छित्वा पाशमपास्य कूटरचनां भव्यत्वा
मलाङ्गुलां प्रान्तेषु ज्वलद्भिजालजटिलाभिर्गत्वा दूरां वनात् । व्याधानां शरगोचरास्तिजवे-
नोत्प्लव्य भावन्मृगः कूपान्तः पतितः कतोऽपि विगुणे किंवा विधौ पौरुषम् ॥’ संमस्यापूर्णं

तच्च पद्यगद्यनिश्रमेदैस्त्रिधा ।

तत्र पद्यं छन्दोबन्धः । स च महाकाव्यादिः ।

तत्र प्रायः संस्कृतप्राकृतापभ्रंशशाम्यभाषानिबद्धभिन्नान्त्यवृत्तसर्गाश्वासकसंध्यवस्कन्धकबन्धम्, सुखप्रतिमुखगर्भविमर्षनिर्वहणरूपसंधिपञ्चकोपेतम्, असंक्षिप्तग्रन्थम्, अविपमबन्धम्, अनतिविस्तीर्णपरस्परसंबद्धसर्गम्, आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोपक्रमयुतम्, वक्तव्यवस्तुप्रतिज्ञातत्प्रयोजनोपन्यासकविप्रशंसासज्जनदुर्जनचिन्तादिवाक्योपेतम्, दुष्करचित्राधिकसर्गाङ्कितम्, स्वाभिप्रेतवस्त्वङ्कितसर्गान्तम्, चतुर्वर्गफलोपेतम्, चतुरोदात्तनायकम्, प्रसिद्धनायकचरितम्, नगनागरसागरतुर्चन्द्रार्कोदयास्तसमग्रोद्यानमलकेलिमधुपानसुरतमश्रवूतसैन्यायासप्रयाणानिनायकाम्युदयविवाहविप्रलम्भाश्रमनद्यादिवर्णनोपेतं महाकाव्यम् ।

तत्र संस्कृतभाषानिबद्धसर्गबन्धं रपुवंशादि । प्राकृतभाषानिबद्धाश्वासरूपबन्धं सेतुबन्धादि । अपभ्रंशभाषानिबद्धसंधिवन्धमधिगमनादि । शाम्यभाषानिबद्धावस्कन्धबन्धं भीमकाव्यादि । प्रायोग्रहणात्संस्कृतभाषायामपि क्वचिदाश्वासकबन्धो न दुष्यति, तथा आदितः समाप्तिपर्यन्तं कुप्राप्येकमेव छन्दो न दुष्यति । मुखसंधिर्यथा—‘यत्र बीजतमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा । काव्यशरीरानुगतं तन्मुखं परिचक्षते ॥’ प्रतिमुखं यथा—‘बीजस्योद्घाटनं यत्र दृष्टमिदं क्वचिद् । मुखन्यस्तस्य सर्वत्र तद्वै प्रतिमुखं स्मृतम् ॥’ गर्भो यथा—‘उद्भेदस्तस्य बीजस्य प्राप्तिरप्राप्तिरेव वा । पुनश्चान्वेषणं यत्र स गर्भ इति संक्षिप्तः ॥’ विमर्षो यथा—‘गर्भनिर्मितपीजापों विलोभनकृतोऽपि वा । प्रोथव्यसतजो वापि ॥ विमर्षः प्रकीर्तितः ॥’ निर्वहणं यथा—‘समानयनमर्यानां मुक्ताघानां संधीजिनाम् । नानामात्रोत्तराणां यद्भवेतिर्वहणं तु तत् ॥’ आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्देशोपक्रमयुतमिति । तत्राशीर्यथा चन्द्रप्रमत्ताव्ये—‘श्रियं क्रियायस्य सुरागमे नटत्सुनेन्द्रनेत्रप्रतिबिम्बलाङ्घिता । सभा यमौ रत्नमयी महोत्पलैः कृतोपहारेव स वोऽप्रजो जिनः ॥’ नमस्कारो यथा रघुवन्नि—‘वागर्धाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये । जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरी ॥’ वस्तुनिर्देशो यथा—‘श्रियः पतिः श्रीमति श्रासितुं जगज्जगन्निवासो वसुदेवसद्गनि । वसन्ददशोवतरन्तमम्बराद्विरण्यगर्भोऽभुव मुनिं हरिः ॥’ वस्तुप्रतिज्ञातत्प्रयोजनोपक्षेप(न्यास) इति । यथा स्वोपज्ञरूपमदेवधरितमहाकाव्ये—‘यत्पुण्यदन्तमुनिसेनमुनीन्द्रमुख्यैः पूर्वं कृतं मुक्ताविभित्तदहं विधित्तुः । हास्याय कस्य

१. ‘काव्ये शरीरानुगता’ इति नाट्यशास्त्रस्यपाठः. २. ‘गर्भाभिर्मित्र’ इति नाट्यशास्त्रे. ३. ‘शे इति स्मृतः’ नाट्य.

ननु नास्ति तयापि सन्तः शृण्वन्तु केचन ममापि सुयुक्तिसूक्तम् ॥' कविप्रशंसा चार्थव ।
 यथा—'नव्यनव्यक्रमासायानुक्षणं यस्य सूक्तयः । प्रभवन्ति प्रमोदाय कालिदासः स स-
 र्कविः ॥' सुजनदुर्जनचिन्ता यथा नेमिनिर्वाणे—'गुणप्रतीतिः सुजनाञ्जनस्य दोषेष्ववशा
 स्तलजल्पितेषु । अतः सतो नाप्यसतो निश्चितिविशेषशाली भवति प्रयत्नः ॥' दुष्करम-
 र्गो(चित्रा)यद्वितैकसर्गत्वमिति । यथा—शिशुपालवधे एकोनविंशतितमः सर्गः । स्वाभि-
 प्रेतवस्त्वद्भूतसर्गान्तमिति । यथा—शिशुपालवधः ध्यङ्कः, विष्णुजयो विष्ण्वङ्कः, किरा-
 तार्जुनीयं लक्ष्म्यङ्कम् । चतुर्वर्गफलोपेतमिति । चत्वारो वर्गो धर्मार्थकामलक्षणव्यस्ताः स-
 मस्ता वा तत्फलसंयुक्तम् । चतुरोदात्तनायकमिति । यथा शिशुपालवधे विष्णुः । नेमि-
 निर्वाणे नेमिः । प्रसिद्धनायकचरितमिति । अनेन प्रकरणादिवत्स्वरूपितकथावस्तुनिषेधः ।
 नगनगरेत्यादि । सत्र नगवर्णनं किरातार्जुनीयकुमारसम्बादौ । नगरवर्णनं शिशु-
 पालवधनेमिनिर्वाणादौ । अर्णववर्णनं सेतुबन्धनेमिनिर्वाणादौ । क्रतुवर्णनं रघुवंशहरिवंश-
 शिशुपालवधादौ । चन्द्रोदयास्तसमयवर्णनं शिशुपालवधचन्द्रप्रमच्चरितादौ । उद्यानजल-
 केलिमधुपानवर्णनं नेमिनिर्वाणराजीमतीपरित्यागादौ । मन्त्रद्रुतसैन्यावासप्रयाणाजिवर्णनं
 शिशुपालवधविष्णुविजयादौ । नायकाभ्युदयवर्णनं विष्णुविजयनेमिनिर्वाणादौ । विवाहव-
 र्णनं कुमारसम्बादौ । विप्रलम्भवर्णनं राजीमतीपरित्यागादौ । आधमवर्णनं रघुवंशादौ ।
 मदीवर्णनं मेघदूतादौ ।

तत्रैकेन छन्दसा, मुक्तकम् । द्वाभ्यां युग्मं संदानितकं च । त्रिभि-
 विशेषकम् । चतुर्भिः कलापकम् । द्वादशान्तैः कुलकम् ।

सुषोपम् ।

गद्यमपादः पदसंतानच्छन्दोरहितो वाक्यसंदर्भः ।

सत्र नायिकाख्यातस्ववृत्तान्ताभाव्यर्थशंसिनी सोच्छ्वासा कन्यकापहा-
 रसमागमाम्युदयभूषिता मित्रादिमुखाख्यातवृत्तान्ता अन्तरान्तराप्रविरलप-
 द्यबन्धा आख्यायिका ।

तत्रेति । गद्ये । आख्यायिका हर्षचरितादिः । शेषं सुषोपम् ।

गद्यपद्यमयं मिश्रम् ।

तत्र नाटकप्रकरणभाणप्रहसनटिमसमवकारेहानृगोत्सृष्टिकाङ्कव्यायोग-
 वीथीरूपाण्यभिनेयानि ।

तत्रेति । मिश्रे । नाटकादीनि दशरूपकाणि । अभिनेयानि । तेषां च भरतमुनिनोपदिश-
 तलक्षणमुपदिश्यते । यथा—'प्रख्यातवस्तुविषयं प्रख्यातोदात्तनायकं धैव । राजर्षिवन्द्यच-

रितं तथा च दिव्याश्रयोपेतम् ॥ नानाविभूतिभिर्भुतमृद्विविलासादिभिर्गुणैश्चापि ।
 अद्भुतप्रेषकाद्वयं भवति तस्मात्कं नाम ॥' (प्रकरणं तु—) 'यत्र कवितात्मसक्त्या
 वस्तु शरीरं च नाशकं चैव । औत्पत्तिकं प्रकुरते प्रकरणमिति तदुपदेश्यम् ॥
 यदनार्थमनाहार्यं काव्यं प्रैकरोत्यभूतगुणयुक्तम् । वत्पन्नधीजवस्तु प्रकरणमिति तदपि
 विज्ञेयम् ॥ यस्मात्के मयोक्तं वस्तु शरीरं च वृत्तिभेदात् । तत्प्रकरणेऽपि योज्यं
 सलक्षणं सर्वसंधिषु तु ॥ विप्रवर्णिकसंचित्रानां पुरोहितामात्यसार्यवाहानाम् । चरितं
 धर्मैककृतं सत्प्रशेयं प्रकरणं नाम ॥ नोदात्तनायककृतं न दिव्यवरितं न राजसंभो-
 गः । वाङ्मनसंयुतं तत्प्रशेयं प्रकरणं नाम ॥ हासविटधेष्टिपुतं वेशछुपचारकारणोपेतम् ।
 मन्दस्त्रीकुलचरितं काव्यं कार्यं प्रैकरणे तु ॥' (आणस्तु—) 'आत्मानुभूतशंसी परशसन-
 वर्णनाप्रयुक्तम् । विविधाश्रयो हि माणो विज्ञेयस्त्वेकद्वयार्थः ॥ परबचनमात्मसंस्थैः प्रतिब-
 चनैवतरोत्तरप्रथितैः । आकाशपुरुषकथितैरहविकारिभिनयेन ॥ धूर्तविटसंप्रयोज्यो नाना-
 यस्यान्तरात्मनैवेव । एकाद्रो बहुचेष्टः सततं कार्यो दुर्धर्माणः ॥' (प्रहसनं तु—) 'प्रहस-
 नमपि विज्ञेयं द्विविधं हृद्यं तथा च संकीर्णम् । वक्ष्यामि तयोर्गुणयोः पृथक्पृथक्लक्षण-
 विशेषम् ॥ भगवत्तापसत्रिपैरन्यैरपि हासवादसंपदम् । कायुरयसंप्रयुक्तं परिहासामापण-
 प्रायम् ॥ अविकृतमावापार विशेषमावोपपन्नचरितमिदम् । नियतगतिवस्तुविषयं हृद्यं हेयं
 प्रहसनं तु ॥ येष्याचेष्टनपुंसकविटपूर्ता वन्धकी च यत्र स्युः । अनिभृतवेषपरिच्छदचेष्टि-
 तकारणं च संकीर्णम् ॥' (डिमस्तु—) 'प्रख्यातवस्तुविषयः प्रख्यातोदात्तनायकश्चैव ।
 पद्मलक्षणयुक्तश्चतुरङ्गो वै डिमः कार्यः ॥ दृष्टारहासवर्ग्यं शैरन्धो रसैः समायुक्तः । दी-
 तसकाव्ययोनिर्नानाभावोपसंपन्नः ॥ निर्घातोत्क्रापातिरुपगणेन्दुसूर्ययोयुक्तः । सुदनियु-
 द्वापर्यगसंस्कृतः कृतश्च विज्ञेयः ॥ मायेन्द्रजालबहुलो बह्वसुतोत्थानयोगयुक्तश्च । देवमुज-
 गेन्द्रराक्षसपक्षिपिशाचावकीर्णश्च । पोद्भनान्यकबहुलः सात्वत्सारमटिहृत्तिसंपूर्णः ॥ कार्यो
 डिमः प्रयत्नामानाश्रयभावसंयुक्तः ॥' समयकारस्तु—'देवागुरपीजकृतः प्रख्यातोदात्तना-
 यकश्चैव । श्वहस्तथा त्रिकपटप्रिविषयः स्यान्निर्मृद्धारः ॥ द्वादशनायकबहुलो ह्यष्टादशनायि-
 काप्रमाणश्च ॥' इति । (ईदामृगस्तु—) 'दिव्यपुरुषाश्रयकृतो दिव्यश्रीकारणोपगतमुद्गः ।
 सुविहितवस्तुनिषक्षो विप्रव्यक्तकारणश्चैव ॥ वदन्तपुरुषरायः श्रीरोपप्रथितकाव्यबन्धश्च ।
 संज्ञोभविप्रवृत्तः संस्फोटकृतस्तथा चैव ॥ श्रीभेदनोपदृशानवमर्दनप्राप्तवस्तुमृद्धारः । ईदामृ-
 गस्तु कार्यः सुममाहितकाव्यबन्धश्च ॥ यथायोगे कार्यं ये पुदया वृत्तयो रसाश्चैव । ईदामृ-
 गेऽपि यास्यात्तेयलमत्र त्रियो योगः ॥' (उत्सृष्टिकाद्रस्तु—) 'वक्ष्याम्यतः परमहं
 लक्षणमुत्सृष्टिकाद्रस्तु । प्रख्यातवस्तुविषयस्तत्प्रख्यातः कदाचिदेव स्यात् ॥ दिव्यपुरुषैवि-

१. 'यदनर्थमनाहार्यं' 'यदनायकद्वयार्थम्' इति वा नाट्यशास्त्रे. २. 'कुरुते प्रभूत'
 नाट्य०. ३. 'प्रयोगे' नाट्य०. ४. 'विज्ञेयं' नाट्य०. ५. 'द्विविधा' नाट्य०. ६. 'संस्थ'
 नाट्य०. ७. 'पदम्' नाट्य०. ८. 'वदित्तद्वययुक्त' नाट्य०. ९. 'कतेव्यः' नाट्य०. १०. 'बहु-
 पुतोत्थानयुक्त' नाट्य०. ११. 'संपन्नः' नाट्य०. १२. 'चतुरङ्गनिम्पितश्चैव' नाट्य०.

युक्तः शेषैरन्यैर्मन्त्रैस्तुभिः । कण्ठसंप्रायकृतो निवृत्तयुद्धोद्धतप्रहारश्च ॥ स्त्रीपरिवेदितबहुलो
निवेदितभाषितश्चैव । नानाव्याकुलचेष्टः सात्वत्यारभटिकैशिकीहीनः ॥ कार्यः काव्यवि-
धिभिः सततं सुस्थटिकाङ्गस्तु ॥' (व्यायोगस्तु—) 'व्यायोगस्तु विधिभिः कार्यः प्रख्यातना-
यकशरीरः । अल्पस्त्रीजनयुक्तस्तेकाङ्कतस्तथा चैव ॥ बह्ववध तत्र पुण्या व्यायच्छन्ते
यथा समवकारे । न तु तत्प्रमाणयुक्तः कार्यस्तेकाङ्क एवायम् ॥ न च दिव्यनायककृतः
कार्यो राजर्षिनायकनिबद्धः । युद्धनियुद्धार्थवर्णनसंघर्षकृतश्च कर्तव्यः ॥ एवंविधस्तु कार्यो
व्यायोगो दीप्तकाव्यस्तयोनिः ॥' (वीथी तु—) 'सर्वखलक्षणाव्या युक्ता सार्द्धत्वयोदशभिः ।
वीथी सारिकाङ्का तथैकाङ्का द्विहाया वा ॥ नाटकभेदाभाटिका । यदाह—'प्रकरणनाट-
कभेदादुत्पाद्यं वस्तु नायकं नृपतिम् । अन्तःपुरसंगीतककन्यामधिकृत्य कर्तव्या ॥ स्त्री-
प्राया चतुरङ्गा ललिताभिनयात्मका सुविहिताङ्गी । बहुनृत्यगीतवाद्या रतिसंभोगात्मिका
चैव ॥ राजोपचारयुक्ता प्रसादनक्रोधदम्भस्तुक्ता । नायकदेवीदूतीसपरिजना नाटिका ज्ञेया ॥'
एवं प्रकरणभेदात्प्रकरणिकापि विज्ञेया । सहकोऽपि कैश्चिदुक्तः । तद्यथा—'विष्कम्भकस्ते-
कारहितो यस्तेकभाषया भवति । अप्राकृतसंस्कृतया स सहको नाटिकाप्रतिमः ॥'

गेयं विभजते—

डोम्बिकाभाणप्रस्थानभाणिकाप्रेरणशिङ्गकरामाक्रीडहल्लीसकश्रीगदित-
रासकगोष्ठीप्रभृतीनि गेयानि ।

पदार्थाभिनयस्वभावानि डोम्बिकारीनि गेयानि रूपकाणि चिरंतनैव सन्ति । तद्यथा—
'छान्दानुरागगर्भाभिहितमिष्येन्न भूपतेः । आवर्ज्यते मनः सा तु मत्तया डोम्बिका मता ॥
नृसिंहशूकरादीनां वर्णनं जल्पयेद्यतः । नर्तकी तेन श्राव्यः स्यादुद्धताङ्गप्रवर्तितः ॥ गजारीनां
गतिं तुल्यां कृत्वा प्रसवने तथा । अल्पविद्धं सुमघर्षं तत्प्रस्थानं प्रचक्षते ॥ बालक्री-
डानियुद्धादि तथा शूकरसिंहज । ध्वज्यदिहृता क्रीडा यत्र सा भाणिका मता ॥ हा-
स्यप्रायं प्रेरणं तु स्वात्मदेहिकगान्वितम् । सख्याः समक्षं पश्युर्यदुद्धृतं नृत्तमुच्यते ॥
मघर्षं च कश्चिदूर्तचरितं शिङ्गकस्तु सः । क्रतुवर्णनसंयुक्तं रामाक्रीडं तु भाष्यते ॥
मण्डलेन तु यधृत् हल्लीसकमिति स्मृतम् । एकसूत्रं तु नेता स्याद्रोपस्त्रीणां यथा
हरिः ॥ यस्मिन्कुलाङ्गना पत्युः सत्यमे वर्णयेदुष्णान् । जपालम्भं च कुदन्ते गेये श्रीग-
दितं ॥ तत् ॥ अनेकमूर्तकीयोज्यं चित्रताललयान्वितम् । आचतुःषष्ठियुगलाद्रासकं
मध्यणोद्धते ॥ गोष्ठे यत्र विहरतस्थितमिह किंमद्विषः किञ्चिन् । रिष्टासुरप्रमथनप्रभृति त-
दिच्छन्ति गोष्ठीति ॥'

धीरमशान्तनायकोपेता गद्येन पद्येन वा सर्वभाषानुविद्धा कथा ।

आख्यायिकावन्न स्वचरितव्यावर्णकोऽपि तु धीरशान्तो नायकः । तस्य तु वृत्तमन्येन क-
विना यत्र वर्ण्यते ॥ कश्चिद्वयमयी कादम्बरीकर । काचित्पथमयी लीलावतीवत् । स-
र्वभाषानुविद्धासंस्कृतप्राकृतेन मागध्या सीरसिन्या शच्या अपभ्रंशेन वा रचिता कथा ॥

गद्यपद्यमयी साङ्का सोच्छ्वासा चम्पूः ।

गान्धर्वानि स्वनाम्ना परनाम्ना वा करोति कविः तैर्गुक्ता उच्छ्वासनिबद्धा चम्पूः । यथा वासवदत्ता दम्पयन्ती वा ॥

इति महाकविश्रीवाग्भटविरचितायामलङ्कारतिलकाभिधानस्वोपज्ञ-

काव्यानुशासनवृत्तौ प्रथमोऽध्यायः ।

द्वितीयोऽध्यायः ।

‘निर्दोषी शब्दार्थौ काव्यम्’ इत्युक्तम् । तत्र शब्ददोषानाह—

निरर्थकनिर्लक्षणाश्लीलाप्रयुक्तासमर्थानुचितार्थश्रुतिकटुह्लिटाविमृष्टविधे-
यांशविरुद्धबुद्धिकृतेयार्थनिहतार्थाप्रतीतग्राम्यसंदिग्धावाचकत्वानि शब्द-
दोषाः पदे वाक्ये च भवन्ति ।

तत्र—

प्रकृतानुपयोगि निरर्थकम् ।

पदे यथा—‘उत्फुल्लकमलकेसरपरानगौरद्युते मम हि गीरि । अभिवाञ्छितं प्रसिद्धतु
भगवति युष्मत्प्रसादेन ॥’ अत्र द्विशब्दो निरर्थकः । पादिकदेशोऽपि पदमेव । तन्निरर्थकत्व-
मुदाह्रियते । यथा—‘आदावञ्जनपुञ्जलितवपुर्गं श्वासानिलोल्लासितप्रोत्सर्पद्विरहानलेन च
ततः सतापितानां दशाम् । संप्रत्येव निषेकमधुपयसा देवस्य चेतोर्मुवौ भञ्जीनामिव पानकम्
कुरुते फलं कुरहेक्षणा ॥’ अत्र कुरहेक्षणेत्येकवचनात् दशामिति बहुवचनं निरर्थकम् ।
वाक्ये यथा—‘बल्यरिक्तवरी पाता साम्बुव्यम्बुयनोपमी । सदृशी काकपक्वान्धा च वै
हि तु च वै हि तु ॥’

तच्च मत्तोन्मत्तबालाद्युक्तौ विशेषतो रम्यम् ।

तत्र वैश्वर्यफलकपतपोवयःश्रुतादिभेदैर्मदोऽनेकधा भवति । तत्रैश्वर्यमदो यथा—‘एहि
गच्छ वतोतिष्ठ वद मीनं समाचर । एवमाशामहमस्मैः क्रीडन्ति धनिनोऽधिभिः ॥’ एवम-
न्यदधुराहार्यम् ॥

शब्दानुशासनच्छन्दोऽनुशासनादिलक्षणरहितं निर्लक्षणम् ।

शब्दानुशासनरहितं पदे यथा माघस्य—‘संमूर्च्छेदुच्छृङ्खलशङ्खनिःस्वनः स्वनुप्रयाते पटह-
स्य शार्ङ्गिणि । सत्वानि निन्द्ये नितरां महान्त्यपि व्यथां द्वेषोपामपि मेदिनीभृताम् ॥’ अत्र
‘द्वेषोपाम्’ इति ॥ प्राप्नोति । द्वयानामिति भवति । कालिदासस्य यथा—‘दिशि मन्दायते
तेजो दक्षिणस्यां रवेरपि । तस्यामेव रणोः पाण्ड्याः प्रतापं न विपेहिरे ॥’ अत्र पाण्ड्या
इति बहुवचने तद्विगतप्रत्ययलोपे पाण्ड्य इति प्राप्नोति । तथा—‘तेनाभिधातरमसस्य
विठुष्य परी वन्यस्य नेत्रविहरे महिपस्य मुक्तः । निर्भिन्नविग्रहमशोणितलितगात्रस्तं
पानथो ग्रथममास यथात यथात् ॥’ अत्र पातयामासेति अव्यवधानेन प्रयोगः प्राप्नोति ।
भारवैश्या—‘उन्मज्जच्छपर इषामरापगाया वेगेन प्रविमुक्तमेव बाणनद्याः । गाण्डीवी

कनकशिलानिर्भं भुजाभ्यामाजग्रे त्रिषमविलोचनस्य वक्षः ॥' अत्र आजग्रे इति आत्मने-
पदं न प्राप्नोति । हन्तेः स्वाहकर्मकृत्वाभावात् । त्रिविक्रमस्य यथा—'सरित इव गावः
पीवरोधसः' । अत्र पीवरोधस इति प्राप्नोति । शीताया यथा—'मा भैः शशाङ्क
मम सीधुनि नास्ति राहुः खे रोहिणी वसति कातर किं बभाषे । प्रायो विदग्ध-
वनिता नवसंगमेषु पुस्तो मनः प्रचलतीति किमत्र चित्रम् ॥' अत्र मा भैपीरिति प्राप्नोति ।
वाक्ये यथा—'प्रदत्तं नैव येः स्वीयविभवस्कीर्तमानतः । तपो न तपितं किञ्चित्तेषां
जन्मस्य किं फलम् ॥' अत्र प्रदत्तस्थाने प्रप्तमिति, स्वीयस्थाने स्वकीयमिति, स्कीतस्थाने
स्फातिरिति, तपितस्थाने तप्तमिति, जन्मस्येति स्थाने जन्मन इति प्राप्नोति । छन्दो-
ऽनुशासनलक्षणरहितं पदे यथा—'कुरहाक्षीणां गण्डतलफलके स्वेदविसरः' इति
शिखरिणीछन्दसि पठे यतियां नियता सा नास्ति । वाक्ये यथा—'अपि पश्यति सौधमा-
थितामविरलमुमनोमालभारिणीम्' । अत्र वैतालीयत्तमपादे पङ्कचवो निरन्तरा न स्युः ।
अये च सर्वैः प्रपञ्चः श्रीवाग्मटाभिधानस्वोपपञ्चछन्दोनुशासने प्रपञ्चित इति नाशोच्यते ॥

अनुकरणे न दोषः ।

'नृपाभिषेके मरविह्वलाया हस्ताण्युतो हेमघटोऽवलायाः । सोपानपङ्क्त्या पतितः करोति
ठठठठठठठठठठठः ॥'

श्रीढाव्यञ्जकममङ्गलव्यञ्जकं जुगुप्साव्यञ्जकं चेति त्रिधाःश्लीलम् ।

तत्र शीण्यनुक्रमेण पदे यथा—'मनीषिताः सन्ति गृहेऽपि देवतास्तपः क्व वस्तो क्व च तावकं
वपुः । पदं सहेतु भ्रमरस्य पेलत्रं शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥' 'इग्धोर्तीर्णसुवर्णवर्णवधिर-
प्याय वसानोऽम्पर भास्वरकौस्तुभकान्तिरुर्ध्वतरआजिष्णु वक्षःस्थलम् । शङ्खं चक्रमासि
गदामविरतं विभ्रच्चतुभिः करिरासुडो गरुडं नवीनजलदृश्यामो हरिः पातु वः ॥' 'मासाहा-
नामुपरि बलभीजालवातायनेषु भ्रान्त्याद्वत्तः परिततसुरागन्धसंभारगर्भः । मात्स्यामोरी
मुहुरपचितः स्फारकपूर्वासी वायुर्गुणामभिमतवधूस्तंनिधानं व्यनक्ति ॥' अत्र पेलत्रं गन्धवा-
युशब्दाः क्रमेण श्रीढामङ्गलजुगुप्साव्यञ्जकाः । शीण्यप्यनुक्रमेण वाक्ये यथा—'भूपतेरुपस-
र्पन्ती कम्पना वामलोचना । तत्तत्प्रहणनोत्साहवती मोहनमादधी ॥' 'पितृवसतिमहं प्रजामि
तां सह परिवारजनेन यत्र मे । भवति सरदि पाषकान्वये हृदयमशेषितशोकशल्यकम् ॥' 'दे
विमुच्यापि वाञ्छन्ति भोगाजैनव्रतस्थिताः । छर्दितं ते समभ्रन्ति विष्टामपि कुपुद्दयः ॥'
अत्रोपसर्पणप्रदणनमोहनशब्दास्तथा पितृवसतिपावकाशेषितशल्यशब्दाश्छर्दितविष्टादिश-
ब्दाश्च श्रीढामङ्गलजुगुप्साव्यञ्जकाः ॥

शान्तविदूयकाद्युक्तौ न दोषः ।

शान्तोक्तौ यथा—'उत्तानोच्छ्रमण्डूकपाटितोदरसंनिभे । क्लेदिनि स्त्रीव्रणे सत्किरकृमेः
कस्य जायते ॥' एवमन्यदपि ॥

कविभिरनादृतत्वादप्रयुक्तम् ।

यथा—'शीते पोष्णपटी न चाभिषकटी नापि द्वितीयापटी जीर्णं पर्णकुटी न तन्दु-

लुपुटी भूमी च घृष्टा फंदी । कृत्तिनारमटी प्रिया न गुमुटी सौख्यं न चैका घटी भूयाद्भूष
तय प्रसादकरटी भङ्गुं ममापतटी ॥' अत्र गुमुटीति देशत्वादप्रयुक्तम् । यदाह—'प्र-
कृतिप्रत्ययमूला व्युत्पत्तिर्वस्य नास्ति देश्यस्य । तन्महदादिकथंचिन्न रुडिरिति संस्कृते र-
चयेत् ॥' वाक्ये यथा—'पुत्ते तेजोभिराधिक्यं देवतोऽयं सहस्रगुः' । अत्र देवतशब्दः
पुलिङ्गे कथितोऽप्यप्रयुक्तः । सहस्रगुडिर्यादिस्य इत्यपि अप्रयुक्तम् ॥

देश्यानां प्राकृताद्युक्तौ मुग्धोक्तौ च न दोषः ।

तत्र प्राकृते यथा—'जुन्हा ऊरियपो सकंति धवळे सव्यंगंधुजडे गिळ्विगंधं घरदीहि-
यासु सरसं पेंवंत ओमासलम् । आसाए इमुमंजुगुंजियरवो तिगिळिषाणासवं उम्मिउत्तव-
लायलीपरिगळ चंदुजए छप्पउ ॥' अत्र तिगिळि मकरन्द इति देश्यः । मुग्धोक्तौ
यथा—'देव स्वस्ति पयं द्विजास्तत इतः क्रानेन निष्काल्मषाः कालिन्दीसुरसिन्धुसप्तपयनि
क्रातुं समीहामहे । तद्याचेमहि मत्तविष्टपञ्चमीमावैकताममर्तं संपच्छस्व घशः तितासि-
तपयोमेदाद्विवेकोऽस्तु नः ॥' अत्र स्वस्तीति मुग्धस्यैव ब्राह्मणस्योक्तौ न दोषः ॥

श्लेषे चाप्रयुक्तमपि प्रयोक्तव्यं न दोषः ।

यथा—'येन ध्वस्तमनोमयेन पलिजित्कायः पुरालीकृतो यथोदत्तभुजंगहारवलयो-
गतां च योऽधारयत् । यस्याहुः शशिमण्डिरो हर इति स्तुत्यं च नामामराः सोऽव्यादि-
ष्टभुजंगहारवलयस्त्वां सर्वदोमाधवः ॥'

तदर्थप्रतिपादनाक्षममसमर्थम् ।

तत्पदे यथा—'राजेन्द्र भयतः कीर्तिध्वतुरो हन्ति वारिधीन्' । अत्र हन्तीति पदं ग-
मनार्थे पठितमपि प्रतिपादनावासमर्थम् । वाक्ये यथा—'नयां हत्वा वरं धावतीति' । अत्र
हन्तिशब्दो व्याख्यातः । धावतीति शुद्धपदे पठितमपि तत्प्रतिपादनावासमर्थम् ॥

अनौचित्येन प्रयुक्तमनुचितार्थम् ।

पदे यथा—'यः प्राप निर्दृतिं क्लेशाननुभूय भ्रमार्णवे । तस्मै विश्वैकमित्राय त्रिधा ना-
मिषुवे नमः ॥' अत्र क्लेशाननुभूयेति जिनपतिं प्रत्यनुचितम् । वाक्ये यथा—'ता जयद्
कूडवरको विद्वन्निरीदो धादत्तयल । इच्छितपरायणंते एकच्छतं कथं जेण ॥'

तच्च निन्दायां प्रोत्साहने च न दुष्टम् ।

यथा—'चतुरस्रसीजनवचनेतवाहितवासरा विनोदेन । निशि चण्डाल इवायं मार-
यति विषेगिनीधन्द्रः ॥' प्रोत्साहने यथा—'विशन्तु वृष्णयः सर्वे रुद्रा इव महीजनः ॥'

पुरुषवर्णौ (यथा) श्रुतिकटु ।

पदे यथा—'नियतिरुक्तनियमरहितां हृदिकम्पगीमनन्यपरतन्त्राम् । नवरसदचिरां नि-
र्वृतिमाश्रयती मारती कवेर्जयति ॥' अत्र हृदेति श्रुतिकटुः । वाक्ये यथा—'व्यग्र-
रम्यप्रदेन्दुप्रसन्नगुरुभरतौ समधेहदयः प्रत्यर्पतीपदुमैरुदयमिरिगतो भोगर्णगौरयन्गाम् ।

उद्गाढाचिर्विलीनामरनगरनगं प्रावगर्भाभिवाहाममेऽग्रे यो विषत्ते ग्लप्यतु गहनं ॥
 ग्रहप्रामर्शीवः ॥'

वीररौद्रवीभत्सेषु सिंहादिवर्णनेषु च विशेषतो गुणः ।

तत्र वीररौद्रवीभत्सानामुदाहरणं रसाध्याये । सिंहादिवर्णने यथा—'मातङ्गाः किमु
 वलितैः किमफलैरादम्बरैर्जम्बुकाः सारंगा माहिषा मदं त्यजत रे शून्येषु गूरा न के ।
 कोपाटोपसमुद्भटोत्कटसटाकोटेरिभारेः शनैः सिद्धवानिनि हुंहुते स्फुरति यत्तद्राजितं
 गाजितम् ॥'

व्यवहितार्थप्रत्ययजनकं स्तिष्ठम् ।

परे यथा—'मध्येसमुद्रं ककुभः पिञ्जद्वीपां कुर्वती काञ्चनवप्रभासा । दुराहकाग्तामु-
 लहस्यबाहज्जालेव भित्त्वा जलमुत्तलात् ॥' वाक्ये यथा—'मानसीकाः पनद्यानदेवासन-
 विलोचनः । तमोरिषुविषक्षारिः प्रियं दिशतु वो जिनः ॥'

क्षगित्यर्पार्पकत्वे गुणः ।

[यथा—] 'एतावता नन्वनुमेयतोमि काञ्चीगुणस्थानमनिन्दितायाः । आरोपितं य-
 द्विरिदमेव पश्चादनन्यनारीकमनीयमद्रुम् ॥' अत्र काञ्चीगुणस्थानं जघनमिति प्रसिद्धम् ॥

यत्र विवातुमहोऽशो न प्राधान्येन परामृष्टस्त्रद्विमृष्टविधेयांशम् ।

तत्पदे यथा—'अस्तां नितम्बादवलम्बमानां पुनः पुनः केसरपुष्पकाञ्चीम् । न्यासी-
 कृतां स्थानविदा स्मरेण द्वितीयमीवीमिव कार्मुकस्य ॥' अत्र मीवीं द्वितीयामिवेति यु-
 क्तम् । वाक्ये यथा—'शय्या साद्वलमानसं शयि शिला सधं हुमानामपः शीत निषे-
 वारि पानमशनं कन्दाः सहाया मृगाः । इत्यप्राथितसर्वलभ्यविभवे दोषोऽयमेको वने दु-
 ष्प्रापायिनि यत्परार्थपटनाकथ्यैर्दृष्टा स्थीयते ॥' अत्र साद्वलं शय्येति विध्यनुवादी । वि-
 धेयी यथा—'त्वह् तारवी निवसतं मृगचर्म शय्या गेहं गुहा विपुलपद्मपुटा घटाश्च ।
 मूलं दलं च कुसुमं च फलं च भोज्यं पुत्रस्य आतमदवीर्यहमेधिनस्ते ॥'

विपरीतार्थप्रतिभासकं विरुद्धबुद्धिकृत् ।

यथा—'चतुर्मुखमुखाभ्योजयन् हस्तकर्मम् । मानसे रमतां नित्यं सर्वशृङ्गा सरस्वती ॥'
 अत्र मम कपूरीति विरुद्धो बुद्धि जनयति । वाक्ये यथा—'अनुत्तमानुभावस्य परंपरिहि-
 तीजसः । अकार्यसुहृदोऽस्माकमपूर्वाधिकतृप्तयः ॥' अत्रापकृष्टच्छादितमकार्येषु मित्रम-
 पूर्वां यासां ता अकीर्तय इति विरुद्धो बुद्धिमुत्पादयति ॥

लक्षितोऽर्थो यत्र ज्ञायते तत्त्वार्थम् ।

परे यथा—'नवकुमुदवनश्रीहासकेलिप्रसहादधिरुचिररोषामप्युषां जागरित्वा । अ-
 यमपरदिशोऽङ्गे मुञ्चति स्रस्तहस्ताः शिशयिषुरिव पाण्डुमूर्त्तानमात्मानमिन्दुः ॥' अत्र ह-
 स्तशब्देन करा लक्ष्यन्ते । तेन च किरणा इति नेयार्थत्वम् । वाक्ये यथा—'सपदि पक्षि-
 विहंगमनामपृष्ठतन्वयसंवलित कलशालिना । विपुलपर्वतत्राण्डिशिखीः शीः भ्रवगसेन्यमुलूकजि-

ताजितम् ॥' अत्र पङ्क्तिविहंगमनामष्टदशस्यः । उद्धूकः कौशिकस्तेन चेन्द्रशब्दो लक्ष्यते । इन्द्रजितेत्यर्थः ॥

उभयार्थवाचकमप्यप्रसिद्धेऽर्थे प्रयुक्तं निहतार्यम् ।

पदे यथा—'यावत्तरसार्धपादप्रहारंशोणितकृचेन दधितेन । मुग्धा साध्वसतरा वि-
लोक्य परिरम्य चुम्बिता सहसा ॥' अत्र शोणितशब्दो दधिरे प्रसिद्धः । वाक्ये यथा—'सा-
यकसहायबाहोर्मकरध्वजनिषमितक्षमाधिपतेः । अञ्जघचिमास्वरस्ते भातितरामवनिपः
श्लोकः ॥' सायकशब्दः सङ्गपर्यायः शरे प्रसिद्धः । मकरध्वजशब्दो जलधिपर्यायः कन्दर्पे
प्रसिद्धः । क्षमाशब्दो भूपर्यायः क्षान्ती प्रसिद्धः । अञ्जघशब्दयन्त्रपर्यायः पद्मे प्रसिद्धः ।
श्लोकशब्दः कीर्तिपर्यायोऽनुष्टुभि प्रसिद्धः ॥

अप्रतीतमागमादेव प्रसिद्धम् ।

पदे यथा—'मान्ति धर्मगजालनस्तम्भविभ्रमकारिणः । चतसृष्वपि काष्ठासु मान-
स्तम्भा महोच्छ्रयाः ॥' अत्र मानस्तम्भशब्दो जनागमे प्रसिद्धः । वाक्ये यथा—'पञ्चा-
णुम्रतानि गुणात्रयः शिक्षामतानि च । चत्वारि स्युर्ग्रहस्यानां हृदसंपत्करोरुः ॥' इ-
त्याणुम्रतादीनि जनागमे प्रसिद्धानि । असी तु स्वदर्शनोक्ती विशेषतो मुक्तः ॥

ग्राम्यमविदग्धजनोक्तिः ।

पदे यथा—'राकाविभाषरीकान्तसंक्रान्तश्रुति ते मुक्षम् । दन्तमन्त्रोन्मोहकं मन्त्र-
हरते मनः ॥' अत्र कटिरिति ग्राम्यम् । वाक्ये यथा—'तान्मुक्षुः कुरुः सन्त-
रुपति मानवः । करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा ॥'

तच्च विदूषकमुग्धादिजल्पिते विशेषतो रम्यम् ।

यथा—'कुङ्कुमं कालमकृतसमं वहति जे सिन्दुवारविदग्धः ॥' इति
महिदीदहिणो सतिच्छा ते किं च मुदविग्रहसूनुः ॥'

अन्यार्थप्रतिभासनेन [यत्] संशयकृतस्तद्विदग्धम् ।

पदे यथा—'न संयतस्तस्य बभूव शक्तिरुक्तिर्विदग्धः ॥' इति
स्वयमेव केवलं तदा पितृणां मुमुचे स बभूव ॥' इति
संयमितपर्यायः' इति संदिग्धम् । वाक्ये यथा—'सिन्दुवारविदग्धः ॥'
मार्गगन्तव्यो मास्वद्गतिरेव विलोकितः ॥' इति
ग्धाः । यत्रोक्ती मुनः । यथा—'अभिदग्धः ॥' इति
अनतोऽभिमतः समीहने सत्यः कर्तुं नैव ॥' इति

१. कर्तुं नैव यामेकोनविंशत्यासु चत्वारि स्युर्ग्रहस्यानां हृदसंपत्करोरुः ॥
सिन्दुवारविदग्धः सन् वदन्नास्ते । ये ताजितम् इति शब्दः ॥
पञ्चपुत्राः ॥'

अभिमना निर्भीकमनाः, उत्कण्ठितश्च । सख्यः सरोपस्य स शिशुपालो रथो मानना-
मिति च ॥

इष्टार्थप्रतिपादनाक्षममवाचकम् ।

पदे यथा—‘जहाकाण्डोरुनालो नद्यादिरणलस्रकेसरालीकरालः प्रत्यमालक्तनाभाप्र-
सरकितलयो मञ्जुमञ्जीरहंसः । भर्तुर्नृत्यानुकारे जयति निजतनुस्वच्छलावण्यवापीसं-
भूताम्भोजशोभा विदधदभिनवो दण्डपादो भवान्याः ॥’ अत्र दधदित्यर्थे विदधदित्यवाच-
कम् । विपूर्वो हि दधातिः करोत्यर्थे वर्तते । यदाह—‘उपसर्गेण धारवर्षो बलादन्यत्र नी-
यते’ । यथा च—‘उद्गर्जजलकुञ्जरेन्द्रभसास्फालानुषन्धोद्धतः सर्षाः पर्वतकन्दरोदर-
भुवः कुर्वन्प्रतिध्वानिनीः । उधैरुच्चरतिध्वनिः श्रुतिपथोन्माथी यथायं तथा प्रायः प्रेङ्ग,
दसहस्रशङ्खबला वेलेग्रमगच्छति ॥’ अत्र ध्वनिशब्दो गीतादौ प्रसिद्धः । समुद्रे तु ग-
जितमेव । यदाह—‘ध्वनितं मृदहादिषु, गजितं मेघसमुद्रादिषु, रणितं वलयादिषु, कणितं
वीणादिषु, शिञ्जितं नूपुरादिषु, मणितं सुरतादिषु, कृजितं विहंगादिषु, घृदितं वारणेषु-
हेपितं हयेषु, आरवः पटहेषु, देहृतं वृषभेषु, रवो मण्डकेषु, नादः सिंहेषु, फूरकारः स-
र्पेषु, बूत्कारः कपिषु, घूत्कारो पूकेषु, चटत्कारोऽमिष्टुलिङ्गेषु, कटरकारो भङ्गेषु, सू-
त्कारः सायकेषु, गुञ्जाकारो शृङ्गेषु, घमघमारवो पर्परेषु, भाङ्गावो भेरीषु, केकारवः फ-
लाविषु, सीरकारः कामिनीषु, सङ्कारः किङ्किणीषु, टङ्गावो मीर्षेषु, भात्कारो सङ्घेरीषु,
घोषो नदीवीथिषु, प्रसिद्धो नान्यत्र । तद्यथा प्रसिद्धं तत्तथैव ज्ञानीयात् । अन्यथा स्ववाच-
कत्वशेषः । यावदे यथा—‘विमज्जन्ते न ये भूपमालमन्ते न ते भियम् । आवहन्ते न
ते दुःखं प्रस्मरन्ति न ये प्रियाम् ॥’ अत्र विपूर्वो भञ्जिर्विभागे, न सेवने । आहपूर्वो
लभिर्विनाशे, न प्रापणे । आहपूर्वो बहिः करोत्यर्थे, न धारणे । प्रपूर्वः स्मरतिस्मर-
नेऽर्थे, न तु स्मरणे इति ॥

न्यूनपदाधिकपदोक्तपदास्थानस्यपदपतत्प्रकर्षसमाप्तपुनरात्ताविसर्गसंकी-
र्णगर्भितमग्नप्रक्रमानन्विताथार्थान्तरेकवाचकाभवन्मतयो योगादयो वाक्यदोषाः ॥

तत्र—

विश्लेषेऽश्लीलस्ये कष्टत्वे च संधिवैरूप्यं विसंधिः ।

विश्लेषे यथा—‘राजन् विभान्ति मयनश्चरितानि तानि इन्दोर्युति दधति यानि रमा-
तलान्तः । पीदोर्षले अनितने उचिनार्थेष्टी आतन्वती विजयनपद्मत्र मानः ॥’ अश्ली-
लस्ये यथा—‘विरचकमिदं नृत्तमाचार्यामासयोजितम् । चक्राक्षे घनमप्राधेः पुरी पद्ममहा-
द्रुमः ॥’ अत्र विरेचकश्रेणपुरीपशब्दा अश्लीलाः । कष्टत्वे यथा—‘उर्ध्वमावय तर्जोलीम-
वन्ते चार्धवस्थितिः । नायञ्च युज्यते गन्तुं शिरो ममय तन्मनाम् ॥’

१. ‘विमधि’ इति पाठ आदी भ्रुतिनो भवेत्.

अवश्यवाच्यस्यानभिधाने न्यूनपदम् ।

यथा—‘अन्येषु जन्तुषु रजस्तमसावृतेषु विश्वस्य धातरि समः परमेश्वरेऽपि । सोऽयं प्रसिद्धविभवः खलु चित्तजन्मा मा लज्जया त्व कथंचिदपदुतिर्भूत् ॥’ विश्वस्य धात-
रीत्यत्र चशब्दो युज्यते । ॥ नास्तीति न्यूनपदत्वम् । ‘परमेश्वरे च’ इति ॥ पाठे युक्तम् ।
तथात्रैव ‘मा लज्जया त्व कथंचिदपदुतिर्भूत्’ इत्यत्र स्वाभिप्रायस्येति न्यूनम् ॥

विरुवाद्युक्तौ न दोषः ।

यथा—‘गादालिङ्गनशमनीकृतकुचप्रोद्धतरोमोद्गमा सान्द्रस्नेहरसातिरेकविगलच्छ्रोम-
भितम्बाम्बरा । मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोल्लापिनी सुता कि नु मृता नु
कि मनसि मे लीना विलीनायवा ॥’

तद्विनाप्यर्थावगमेऽधिकपदम् ।

‘वलरकन्दलभाग्भूमिः सगवान्मुदमम्बरम् । वाप्यः फुल्लाम्बुजयुजो जाता दृष्टिविपं
मम ॥’ अत्र भजिः सशब्दो युजिश्चाधिकः । एतद्विनाप्यर्थावगतेः । यथा च—‘विस-
किसलयच्छेदपाथेयवन्तः’ । अत्र ‘मत्स्वर्पायाद्धरं बहुमीहिः’ इति मत्स्वर्पायोऽधिकः ।
पाथेया इति तु युक्तम् ॥

एकस्य पदस्य द्विस्त्रिरभिधानमुक्तपदम् ।

‘नैकं परं हिः प्रयुक्तीत’ इति कवितमयः । ‘सामोपायनयप्रपञ्चपटवः प्रायेण ये
भीरवः शूराणां व्यवसाय एव हि परं संतिद्वये कारणम् । उद्गर्जद्विकटाटर्वागजघटापीठे-
कसंचूर्णनव्यापारिकरसस्य सन्ति विजये सिंहस्य के मध्विणः ॥’ अत्रैकशब्दः ॥

लाटानुप्रासे गृहीतमुक्तके विहितानुवादे च गुणः ।

तत्र लाटानुप्रासे यथा—‘चोलः क्रोप पयोपेर्विशति निविशते रम्भमान्ध्रो गिरीणां
कर्णाटः पटवन्धं भजति न भजते गुर्जरो निर्भराणि । चेदिलोलापतेऽर्सा क्षितिपतितिलकः
कान्यकुब्जः सुकुब्जो भोज त्वत्तन्त्रमायप्रसररतमयव्याकुलो राजलोकः ॥’ गृहीतमुक्तके
यथा—‘अयति क्षुण्णतिमिरस्तिमिरान्धकवल्लभः । वक्ष्मी(भी)कृतपूर्वांशः पूर्वाशातिलकौ
रविः ॥’ विहितानुवादे यथा—‘निर्द्रव्यो हियमेति ह्रीपरिगतः प्रध्नश्यते तेजसा निस्तेजाः
परिमृपते परिमवाभिर्वेदमागच्छति । निर्दिण्यः शुचमेति शोकविरक्तो मुदपा परिध्नश्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेत्यहो विधनता सर्वापदामास्वदम् ॥’

असंबद्धपदन्यासोऽस्यानपदम् ।

यथा—‘मा माह्वीविभ्रमं ध्रुवविधुरता केयमस्यास्य राग प्राणे प्राण्येव नायं कल-
पति कलहं भ्रष्टपा हि निशलम् । इत्युपलक्षणेऽन्यत्रुक्तिमत्रयवान्प्रापयन्त्येव देव्या
न्यस्तो वो मूर्ध्नि मुह्यन्ममरुदसुहृदसूतंहरप्रद्विहरः ॥’ अत्र ‘वः’ इति पदं ‘मूर्ध्नि’ इति परता-

अवश्यवाच्यस्यानभिधाने न्यूनपदम् ।

यथा—‘अन्येषु जन्तुषु रजस्तमसादृतेषु विश्वस्य धातुरे समः परमेश्वरेऽपि । सोऽयं प्रतिद्विविधः खलु चित्तजन्मा मा लज्जया तत्र कथंचिदपदुतिर्भूत् ॥’ विश्वस्य धातुरीत्यत्र चशब्दो युज्यते । स नास्तीति न्यूनपदत्वम् । ‘परमेश्वरे च’ इति ॥ पाठे युक्तम् । तथाचैव ‘मा लज्जया तत्र कथंचिदपदुतिर्भूत्’ इत्यत्र स्वाभिप्रायस्येति न्यूनम् ॥

विकृवाद्युक्तौ न दोषः ।

यथा—‘गाढालिङ्गनशामनीकृतकुचप्रोद्भूतरोमोद्गमा साम्प्रभेहरसातिरेकविगलच्छ्रीम-
धितम्बाम्बरा । मा मा मानद माति मामलमिति क्षामाक्षरोद्यापिनी सुमा किं नु मृता नु
किं मनसि मे लीना विलीनाथवा ॥’

तद्विनाप्यर्थावगमेऽधिकपदम् ।

‘दलत्कन्दलभागभूमिः सनवान्मुदरम्बरम् । वाप्यः फुल्लान्मुजयुजो जाता दृष्टिनिपे
मम ॥’ अत्र भजिः सशब्दो युजिधाधिकः । एतद्विनाप्यर्थावगतेः । यथा च—‘विस-
किसलयच्छेदपादेयवन्तः’ । अत्र ‘मत्सर्वविाह्वरं बहुवीहिः’ इति मत्सर्वार्थोऽधिकः ।
पाथेया इति नु युक्तम् ॥

एकस्य पदस्य द्विखिरमिधानमुक्तपदम् ।

‘नैकं परं हिः प्रयुजीत’ इति कश्चित्समयः । ‘सामोपायनयप्रपञ्चपटवः प्रायेण ये
भीरवः श्लाघां व्यवसाय एव हि परं सखिद्वये कारणम् । उद्गर्जद्विकटाटवीगजघटापीठै-
कसंघूर्णनव्यापरिकरसङ्घं सन्ति विजये सिंहस्य के मन्त्रिणः ॥’ अत्रैकशब्दः ॥

छादानुप्रासे गृहीतमुक्तके विहितानुवादे च गुणः ।

तत्र छादानुप्रासे यथा—‘बोदः श्रोत्रं पत्रांशेविसति निविसते रन्ध्रमान्ध्रो गिरीणां
कर्णाटः पटपन्थं भजति न भजते गुर्जोर्भिर्भराणि । येदिलीलायतेऽसौ क्षितिपतितिलकः
यान्यकुब्जः सुकुब्जो भोज त्वत्तन्त्रमात्रप्रसररसमयव्याकुलो राजलोकः ॥’ गृहीतमुक्तके
यथा—‘जपति क्षुण्णतिमिरसिर्मिरान्वकवलम्बः । वङ्करी(शी)कृतपूर्वांशः पूर्वोशातिलको
रथिः ॥’ विहितानुवादे यथा—‘निर्द्वयो द्विपमेति द्वीपरिगतः प्रभ्रश्यते तेजसा नित्तेजाः
परिभूयते परिभवाभिर्वेदमागच्छति । निर्दिण्यः शुचमेति शोकविकृत्ये बुद्ध्या परिभ्रश्यते
निर्बुद्धिः क्षयमेव ह्ये विघनता सर्वोपशमास्तदम् ॥’

असंबद्धपदव्याप्तोऽस्थानपदम् ।

यथा—‘मा मातुंगविभ्रमं भ्रूथराविधुता केयमस्यास रागं प्राणे प्राण्येव नायं काल-
पति फटहं भद्रया किं विद्यतम् । इत्युत्तरोपेकेन्यत्कृतिमन्वयान्प्रापयन्त्येव देव्या
न्यतो वो भूमिं मुह्यन्मन्दसुहृत्सुसंदर्भाह्विरहः ॥’ अत्र ‘वः’ इति परं ‘भूमि’ इति पदसां-

मदयन्ति ये । मम ॥ यद्विषं जाता लोके विलोचनचन्द्रिका नयनविषयं जन्मन्येकः स एव महोत्सवः ॥' अत्र नवेन्दुफलदयो मात्रा यं प्रति न किंचिद्विष, स एवोत्कर्षार्थं चन्द्रिकात्वमारोपयतीति व्याहृतत्वम् ॥

अविदग्धजनोचितं ग्राम्यम् ।

यथा—'छादयित्वा सुखान्पुष्पैः पुरो धान्यं क्षिपाम्यहम् ।'

ब्रीडाव्यञ्जकोऽश्लीलः ।

यथा—'तस्याः प्रविष्टा नतनाभिलम्भं रराज तन्वी नवरोमराजिः । नीर्यामतिरुम्य तितेतारस्य तन्मेसलामध्यमणेरीवाचिः ॥' अत्र मध्यमणिशब्देनाश्लील व्यङ्ग्यते ॥

अवश्यवाच्यार्थहीनः साकाङ्क्षः ।

यथा—'अर्थित्वे प्रकटीकृतेऽपि न फलप्राप्तिः प्रभोः प्रत्युत दुष्टान्दाशयिर्विद्वच्चरितो युद्धस्तया कन्यया । उत्कर्षे च परस्य मानपदानोर्विरोधेन चात्मनः क्षीरजं च जगत्पतिर्वैशुम्भो देवः कथं मृष्यते ॥' अत्र क्षीरजं परस्येत्याकाङ्क्षपणे ॥

उभयार्थप्रतिपत्तिकृत्संदिग्धम् ।

यथा—'मात्सर्यमुत्सार्य विचार्य कार्यमायौः समर्थादस्मिद् वदन्ति । तेव्या नितम्बाः किल भूपराणामुत स्मरस्मेरविलासिनीनाम् ॥' अत्र कारणाद्यभावे संदेहः ॥

क्रमपरिहाराद्यक्रमः ।

गुरो मातङ्गं वा मे प्रयच्छ । रूपकं विज्ञोपक्रमं वा गृह्यण । भुक्त्वा कारवा च देवान् भवति । साहित्यं लक्षणं चापीते । शतेनाधिका विंशतिः । सचापं बाणमादत्ते । वैद्याः द्यो वर्णाः ॥

कारणव्यतिरेकेण पुनरभिधानं पुनरुक्तम् ।

यथा—'तदन्वये शुद्धिमति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः । दिलीप इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरलिपाविन ॥' अत्रेन्दुरिति पुनरुक्तम् ॥

कारणोक्तौ तु गुणः ।

यथा—'तत्र प्रसादात्कुसुमायुधोऽपि सहायमेकं मधुमेव लब्ध्वा । कुर्याद्हरसापि पिनाकराणोर्धैर्यच्युति के मम पत्नियोऽन्ये ॥' अत्र—'अहं कुसुमायुधः, हास्तु पिनाकराणिः, तपापि धैर्यच्युति करिष्यामि' इति विशेषोक्ती गुणः ॥

१. "अत्र 'क्षीरजम्' इत्यर्थः 'उपेक्षितम्' इत्यस्यार्थमाकाङ्क्षति । अन्यथा 'कथं मृष्यते' इत्यनेनामर्षार्थेकान्वयाप्रसङ्गः । नहि क्षीरजमेवामर्थः, किंतु तदुपेक्षायाम् । न च 'परस्य' इत्येतदन्तर्भाव्य तदन्वयोऽस्त्विति वाच्यम् । तस्य अनितान्वयवशोपत्त्येन निराकाङ्क्षत्वात्" इत्यादि काव्यप्रदीपे. २. 'सुखालयोद्धासपरः प्राप्तपरोत्तरकम्पनः । मार्गप्रवणे भासद्भूतिरेव विलोक्यताम् ॥' इति काव्यप्रदीपोदाहरणमेव युक्तं प्रतिभानि.

उचितसहचारिभेदो भिन्नसहचरत्वम् ।

यथा—‘श्रुतेन बुद्धिर्व्यसनेन मूर्खता प्रियेण नारी सलिलेन निम्नगा । निता शशाङ्केन धृतिः समाधिना नवेन चालीक्रियते नरेन्द्रता ॥’ अत्र श्रुतबुद्ध्यादिभिरुक्तैः सह व्यसनमूर्खत्वयोनिर्कृत्योक्तैः ॥

विरुद्धार्थप्रतिभासकं विरुद्धव्यङ्ग्यम् ।

यथा—‘स्तुमः कं वामाक्षि क्षणमपि विना यं न स्मसे विलेभे कः प्राणान्रणमल्ल-
मुखे यं मृगयसे । सुलभे को जातः शशिमुखि यमालिङ्गि मलात्तपःश्रीः कस्यैवा मद-
ननगरि ध्यायसि ॥ यम् ॥’ अत्र तस्या अनेककामोऽभिलाषो ध्वन्यते ॥

अन्यथा वर्णनात्प्रसिद्धिविरुद्धम् ।

यथा—‘येनानोदिनि केसरस्य मुकुले पीत मधु स्वेच्छया नीता येन निशा शशाङ्क-
भवला पद्मोदरे शारदी । भ्रान्तं येन मदप्रवाहमल्लिने गण्डस्थले दन्तिर्गा सोऽयं शृङ्गुवा
करीरविटपे बभ्राति तुष्टिं फुलः ॥’ अत्र शशाङ्कोदये पद्मविकाशोऽप्रसिद्धः ॥

शास्त्रोक्तविपर्यये विद्याविरुद्धः ।

यथा—‘वृगीदृशः पलायरागकोमलो विभाति दन्तव्रणमुत्तराधरे ।’ अत्र व्रणमधरा-
धर एव कामशास्त्रे विहितं नोत्तराधरे ॥

अहेतूक्तौ निर्हेतुः ।

यथा—‘चक्री चकारपङ्क्तिं हरिरपि च हरीन्धूर्जैर्दिग्ध्वजान्तानक्षं नक्षत्रनाथोऽदण-
मपि वरुणः कूषरामं ध्रुवेरः । रंठः संपः सुराणां जगदुपकृतये नित्यमुक्तस्य यस्य स्तीति
प्रीतिप्रसन्नोऽन्वदमहिमरुचेः सोऽवतारस्त्यन्दनो वः ॥’ अत्र किमर्थं चक्री चकारपङ्क्तिमेव
स्तवीतीति हेतुर्नोक्तः ॥

लोकप्रसिद्धौ तु न दोषः ।

यथा—‘चन्द्रं गता पद्मगुणान् मुक्ते पद्याश्रिता चान्द्रमसीमभिध्याम् । उमामुखं तु
प्रतिपद्य लोला द्विसंघर्षा प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥’ अत्र रात्रौ पद्मस्य सकोचः । दिवा
चन्द्रमसी निष्प्रभत्व च लोके प्रसिद्धम् इति हेतुं नापेक्षते । परिवृत्तनिगमानियमसामान्य-
विशेषविध्यनुवादादयः काव्यप्रकाशादावुक्ता अपि पूर्वोक्तव्येवान्तर्भवतीत्यस्माभिर्नोक्ताः ॥

दोषानभिधाय गुणानाह—

‘कान्तिसौकुमार्यश्लेषार्थव्यक्तिसमाधिसमतौदार्यमाधुर्यौनःप्रसादा दश
गुणाः ।

तत्र—

लौकिकार्थानतिक्रमेणौज्ज्वल्यं कान्तिः ।

यथा—‘सजलनिविडवस्त्रव्यक्तनिम्रोप्रतामिः परिगततटमस्मिन्नानमात्रोच्छ्रिताभिः ।
रुचिरकनककुम्भमध्रिमदामोगतुहस्तनविनिहितहस्तस्वस्तिकाभिर्वधूभिः ॥’

अकाठिन्यं सौकुमार्यम् ।

यथा—‘जिनवरगृहे कान्तेयस्य प्रतिक्षणदाक्षणं चतुरतरणागोर्नर्गतिः समाहृतमा-
नसा । इह हि हरेणी मन्दं मन्दं प्रयाति नमःपथे समञ्जलि मृगीनेत्रा रात्रिस्ततोऽति-
गरीयसी ॥’

यत्र पदानि परस्परस्फूर्तानीव, स श्लेषः ।

यथा—‘जयन्ति बाणामुरमौलिलालिता दशास्यच्छ्रामनिचक्रुम्बिनः । मुरामुराधी-
शशिखान्तशायिनो भवच्छिदरुयम्भकपादपांसवः ॥’

यत्र सुखेनार्थप्रतीतिः सार्थव्यक्तिः ।

यथा—‘बाले तिलकलेख्यं भाले मञ्जीव राजते । भ्रूतावापमाकृष्य न विद्यः कं
हनिष्यति ॥’

अन्यस्य धर्मो यत्रान्यत्रारोप्यते स समाधिः ।

यथा—‘रिपु सृजतेजःपुञ्जलोलाशितैस्तैरजनि जनितकम्पस्तरमुतो भूमिभर्ता ।
प्रतिनृपतिवधूनां पङ्क्तिवन्धुपूरैरधिविदधिरूढा कीर्तिवर्धिर्यदीया ॥’

अविपमबन्धत्वं समता ।

यथा—‘मसृणचरणपातं गम्यतां मूः सदर्भा विरचयति च यान्तं मूर्ध्नि धर्मः कठोरः ।
तदिति जनकपुत्रीलोचनैरधुपूर्णेः पथि पथिकवधूभिः शिक्षिता वीक्षिता च ॥’

विकटबन्धत्वमौदार्यम् ।

यथा—‘वाचाला कनकमयध्वजाप्रसङ्गिभ्यालोलस्फुरदुरुक्तिङ्गिणीनिनादैः । चैत्यालो
जगति न कस्य राहस्य प्रेङ्गन्ती भवति मनःप्रहर्षणीयम् ॥’

यत्रानन्दममन्दं मनो द्रवति, तन्माधुर्यम् । शृङ्गारशान्तकरुणेषु क्रमे-
णाधिक्य(क)म् ।

शृङ्गारे यथा—‘प्रियतमावदनेन्दुविलोकिर्तस्मुहितः कलकण्ठयुवा नवः । प्रतिमुरुः
प्रतिमय नमस्तलादलनि याति चलत्यय यान्यथ ॥’ शान्ते यथा—‘धैः शान्तरामरु-
चिभिः परमाणुभिस्त्वं निर्मोषितस्त्रिभुवनकललामभूतः । तावन्त एव खलु तेऽप्यणवः
पृथिव्यां यसे समानमपरं न हि रूपमस्ति ॥’ करुणे यथा—‘शृङ्गिणीस्तचिवः सखा मिथः
प्रियशिक्षालङ्घिते कलपविर्षा । करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्व वद किं न मे हृतम् ॥’

दीप्तिहेतुरोजः । वीरवीभत्सरौद्रेषु क्रमेण विशेषतो रम्यम् ।

तत्र वीरे यथा—‘शैलेस्तुद्धतरहवेगमनश्रोतकम्पमानावनिस्तम्भसोभितभरवार्णवभ-
वरक्तपान्तकालप्रमम् । श्रोधान्याः खरदृशत्रिशिरसः प्राप्तास्त एव द्रुतं द्रुतं भूत भयाः

क स क स नरः शम्भूकजीवाहरः ॥' धीमत्से यथा—'उत्कृतोत्कृत्य कृत्ति प्रथममथ
पृथ्व्योफमूयांसि मांसान्यंसस्किक्पृष्ठपिण्डाशकवसुलमान्गुप्रपूतीनि जग्ध्वा ।' आत्तद्या-
व्यवचनेनाप्रकटितदशनः प्रेतरङ्गः कारुणादङ्गस्यादसिंसंस्थ स्यष्टगतमपि प्रव्यमव्यप्र-
मत्ति ॥' रीद्रे यथा—'चञ्चदुजभ्रमितचण्डगदाभिघाततर्ज्ज्वणितोरुगुलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावपदघनशोणितशोणशोचिरुत्संसयिष्यमि कचांस्तव देविभीमः ॥'

हागित्यर्थापणेन चेतोविकासजनकः सर्वरसरचनात्मकः प्रसादः ।

यथा—'पयोत्तपुष्पस्तपस्तनीभ्यः स्फुरत्प्रवालोल्लसन्मोहराभ्यः । लतावधून्मस्तार-
वोऽध्यवापुर्बिनन्नसाखाभुजबन्धनानि ॥' इति । इति दण्डिशमनवाग्मटादिप्रणीता दश
काव्यगुणाः । वयं तु माधुर्यैः प्रसादलक्षणैर्लघुनाम्न्यामहे । शेषास्तैश्चेवान्तर्भ-
वन्ति । तद्यथा—माधुर्यं कान्तिः सौकुमार्यं च, औजसि श्लेषः समाधिहरारता च, प्र-
सादेऽर्थव्यक्तिः समता चान्तर्भवति । यदाह—'माधुर्यैः प्रसादाख्याल्यस्ते न पुनर्दश ।
केचिदन्तर्भवन्तेषु दोषत्वानात्परे धिताः ॥ अन्ये भजन्ति दोषत्वं कुत्रचिन्न ततो दश ॥'

माधुर्यगुणोपयुक्ता वैदर्भी रीतिः । अस्यां च प्रायेण कोमलो बन्धोऽस-
माप्तः, टवर्गरहिता निजपद्ममाक्रान्ता वर्गाः, रणौ ह्रस्वान्तरितौ च प्रयोज्यौ ।

तत्र कोमलबन्धो यथा—'अमुं पुरः पश्यसि देवशर्ष पुत्रीकृतोऽसौ वृषभध्वजेन । यो
हेमकुन्मस्तननिःसृतानां स्कन्दस्य मातुः पयसां रसप्रः ॥' असमाप्तो यथा—'अमीभिः
सैनैस्तैस्तव किमु फलं वारिद घटेयदेतेऽपेक्षन्ते सलिलमवटेभ्योऽपि तरवः । अपं युक्तो
व्यक्तं न तु सुखयितुं चातकपशुर्य एष ग्रीष्मेऽपि स्पृश्यति न पाणस्तदपरान् ॥' निज-
पद्ममाक्रान्ता वर्गा यथा—'शिक्षानमकुमत्रीराश्याकृत्वाधनकाधयः । कङ्कणाङ्गमुजा मा-
न्ति जितानन तवाद्रनाः ॥' ह्रस्वान्तरितौ रणौ यथा—'दारुणरणे रणन्तं कारिदारुणहा-
रणं कृपाणं ते । रमणकृते रणरणकी पश्यति रमणीजनो दिव्यः ॥' 'टवर्गरहिताः' इति
वचनाद्वर्गो न कार्यः । यथा—'अकुण्ठोत्कण्ठया पूर्णमाकुण्ठं कलकण्ठिनाम् ।
कम्पुकण्ठयाः क्षणं कण्ठे कुरु कण्ठार्तिमुद्धर ॥'

ओजोगुणयुक्ता गौडीया रीतिः । अस्यां च बन्धौद्धत्यं समाप्तैर्ध्वं
संयुक्तवर्णत्वं प्रथमतृतीयाक्रान्तौ द्वितीयचतुर्थौ युक्तौ रेफश्च कार्यः ।

यथा—'दंष्ट्रालः स्फुटकुन्दकुम्भलशतैर्जिह्वाल ललायिभिः किं किञ्चिदुपपन्नैः शित-
मुखैः भ्रेह्नस्रखः किञ्चुनैः । बलीजालविशाळयालभिरसावत्रोन्नयन्ताचलो बन्धूकोद्वतलो-
चनः प्रकुरुते शार्दूलविकीर्णितम् ॥' यथा च—'मूर्ध्नामुद्धृतकृताविरलमलमलद्रक्तसंसक्त-
धाराधीतेशाद्विप्रसादोपनतजयजबन्नातमिथ्यामहिम्नाम् । कैलासोल्लासनेच्छाव्यतिरक्ति-
शूनोत्सविदण्डुराणां दोष्णां चेषामिदं तत्फलमिह नगरीरक्षणे यत्प्रयासः ॥'

प्रसादगुणयुक्ता पाञ्चाली । अत्र सुश्लिष्टो बन्धः प्रसिद्धानि च पदानि ।

‘निजकरनिकरसमृद्धा घवल्य भुवनानि पार्वणशशाङ्क । सुचिरं हन्त न सहते हतावे-
धिरिह सुस्थिरं किमपि ॥’ एताद्योपनागरिका पर्या कोमलेति केचिदाहुः । यदाह—
‘माधुर्यव्यञ्जकः शब्दैरुपनागरिकेभ्यते । भोजःप्रकाशकैस्त्वैस्तु पर्या कोमला परः ॥ केच-
चिदेता वैदर्भीप्रमुखा रीतयो मताः ॥’

इति महानविधीवाग्भटविरचितायामलंकारतिलकाभिधानस्वोपह्वाकाव्यानुशासनवृत्ती
दोषगुणविवेचनो नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

तृतीयोऽध्यायः ।

अलंकाराः खलु द्विविधाः । शब्दालंकारा अर्थालंकाराश्च ।

तत्र तावद्धर्मधिकृत्य शब्दः प्रवर्ततेऽतः प्रथममर्थालंकारा एवोदाहि-
यन्ते । तद्यथा—जात्युपमोत्प्रेक्षारूपकदीपकान्योक्तिसमासोक्त्यप्रस्तुतप्रशं-
सापर्यायोक्त्यतिशयोक्तिसहोक्त्यासेपविरोधार्थान्तरन्यासव्याजस्तुतिव्यतिरे-
कससंदेहापह्नुतिपरिवृत्त्यनुमानस्मृतिभ्रान्तिर्विषमसमसमुच्चयान्यापरपरिसं-
ख्याकारणमालानिदर्शनैकावलीयथासंख्यपरिकरोदात्तसमाहितविभावनान्यो-
न्यमीलितविशेषपूर्वहेतुसारसूक्ष्मलेशप्रतीपपिहितव्याघातासंगतिहेतु स्लेपमतो-
त्तरोभयन्यासभावपर्यायव्याजोक्त्यधिकप्रत्यनीकानन्वयतद्गुणातद्गुणसंकरा
आशीःप्रभृतयोऽर्थालंकाराः ।

तद्यथा(तत्र)—

यथास्थितवस्तुस्वरूपवर्णनमग्राभ्यं जातिः । सा च त्रस्तार्थकदीनतिर्य-
ग्युवतिप्रभृतिषु विशेषतो रम्या ।

तत्र त्रस्तस्वरूपं यथा—‘प्रीयामहामिरामं मुरानुरतति सन्दने इतरदिः पथार्थेन प्र-
विष्टः शरपतनमपादयसा पूर्ववायम् । इमैरर्षावलीष्टैः धमविततमुखप्रशिभिः कीर्णवर्मा
परणोदमग्रुत्वादियति घटनरं स्तोत्रमुर्व्या प्रयाति ॥’ अर्थकस्वरूपं यथा—‘उदयोशाल-
रिश्वहमाङ्गेष्वेव रिद्धन्सकमलमुखदासं वीक्षितः पञ्चनीभिः । प्रगतमृदुकरामः शब्द-
यन्त्या वयोभिः परिपतति दिवोऽष्टे हेतया षाट्मूर्धः ॥’ दीनस्वरूपं यथा—‘वर्धावलीबहल-
फान्तिरुषो विधिमूर्जतचारयिचचारुदुप्यलीत्यः । गुञ्जामलमथितहारलताः सटेलं
पेलन्ति पेलगतयोऽत्र बने शयनः ॥’ तिर्यकस्वरूपं यथा—‘भेदस्त्रिनः सरममापगतानभी-
कान्मद्वत्ता पयाननदुहो मुहुराहवेण । ऊर्जस्त्रलेन गुरभीमनुनिःसपथं जगमे जयोदुरविशा-
लविषाणमुष्णा ॥’ दोषितस्वरूपं यथा—‘उत्तालनालीवचल्ललयास्तीकं सद्यः सस्राजनवि-
निर्मितमण्डलीकम् । गगन्ति रासरविषाविह भेदपाटनार्योऽधुनापि तव नेमिरुमार
धीनिम् ॥’

चमत्कारि साम्यमुपमा । सा प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासैश्चतुर्धा ।

चमत्कारि सहृदयहृदयहारि उपमानोपमेययोः साम्यमुपमा । यथा—‘गता विभ्रममन्द-
या प्रतिपदं या राजहंसीयते यस्याः पूर्णमृगाङ्गमण्डलमिव श्रीमत्सदैवाननम् । यस्याद्यानु-
करोति नेत्रयुगलं नीलोत्पलानि धिया तां कुन्दाप्रदतीं त्वज्जिनपती राजीमती पा-
तु वः ॥’ चमत्कारीति वचनात् ‘कुक्कुम्भ इव मुखम्’ इत्यादी सादृश्येऽप्युपमा नकार्या । सा
प्रत्ययाव्ययतुल्यार्थसमासभेदैश्चतुर्धा भवति ॥

तत्रापिबल्कल्पदेइयदेऽशेषभृतयः प्रत्ययाः । अव्ययानि इव वाक्याप्रभृतीनि ।
‘तुल्यार्थास्तुल्यसंकाशाः (श) प्रकाशप्रतिरूपकाः । नीकाञ्चसदृशसदृशनिभसंनिभाः ॥
प्रतिपक्षप्रतिद्वन्द्वप्रत्यनीकविरोधिनः । हार्यनुकारिसंवादिसजातीयानुवादिनः ॥ प्रति-
विम्बप्रतिच्छन्दस्वरूपसमसप्रमाः । सलक्षणसमानासाः (माः) सपक्षोपमितोपमाः ॥ सु-
(स) वर्णतुल्यिती चाब्दौ प्रत्ययौ प्रतिनिधी अपि । स्पर्धते जयति हेडि दप्यति प्र-
तिगर्जति ॥ आक्रोशत्यवजग्राति फदर्शयति निन्दति । विहम्बयति सेधते हसती-
र्यत्यसूयति ॥ तस्य पुष्पाति सौभाग्यं तस्य कान्तिं विलम्पति । तेन सार्वं विपृह्णाति
तस्य कक्षां विगाहते ॥ तत्पदव्यां पदं घत्ते तुलां तेनाधिरोहति । तमन्वेत्यनुपप्राति त-
च्छीलं तन्निपेधति । तस्य चानुक्रोशति शब्दाः सादृश्यवस्तुनि ॥’ समातो बहुमीहिप्र-
भृतिः । यथा—चन्द्रवदनेत्यादि । सा च धर्मवस्तुविपर्यासान्योन्यनियमानियमतनुचया-
तिशयोत्प्रेक्षाद्भुतमोहसंशयनिर्णयश्लेषप्रसमानप्रशंसाचिह्न्यासाविरोधप्रतिषेधचटुतत्वावधानसा-
धारणमृतासंभावितपटुविक्रियामालज्वालयार्थप्रतिवस्तुतुल्ययोगहेतुरसनोपमादिभेदैरेकैकधा
भवति । तत्प्रपञ्चस्तु दृष्टिदो दृष्टव्यः । इह तु प्रत्यगौरवभयात्प्रकृतानुयोगाच्च नोच्यते ॥

१. ‘अम्नोऽहमिवाताञ्ज मुग्धे करतलं तव । इति धर्मोपमासाक्षात्तुल्यवर्मप्रदर्श-
नात् ॥ राजीयमिव ते वर्कं नेत्रे नीलोत्पले इव । इति प्रतीपमानैक्यमी वस्तूपमेय
सा ॥ तवाननमिषोभिद्रमरविन्दमन्दिति । सा प्रसिद्धिविपर्यासाद्विपर्यासोपमेयते ॥
त्वदापनमिवाम्मोजमम्मोजमिवते मुखम् । इत्यन्योन्योपमा सेयमन्योन्योत्कर्षसंज्ञिनी ॥
त्वन्मुखं कमलेनैव तुल्यं नान्येन केनचित् । इत्यन्यसाम्यन्यावृत्तेरियं सा नियमोपमा ॥
पद्मं तावत्तवान्येति मुखमन्यस्य तादृशम् । अस्ति चेदस्तु तत्कारीत्यसाचनियमोपमा ॥
समुच्चयोपमाप्यति न कान्त्यैव मुखं तव । ह्लादनाख्येन चान्येति कर्मणेन्दुमितीदृशी ॥
त्वय्येव त्वन्मुखं दृष्टं दृश्यते दिवि चन्द्रमाः । इत्येव भिदा नान्वेत्यसाधयतिशयोपमा ॥
मध्येवास्या मुखश्रीरित्यलमिन्दोर्विकल्पनैः । पत्रेऽपि सा यदस्त्येवेत्यसाधुत्प्रेक्षितोपमा ॥
यदि किंचिद्व्येतरपमं सुष्ठु विश्रान्तलोचनम् । तत्ते मुखधियं पञ्चामित्यसाधुतुतोपमा ॥
शशीत्युत्प्रेक्ष्य तन्वद्वि त्वन्मुखं त्वन्मुखाशया । इन्दुमप्यनुधावामीत्येया मोहोपमा
गता ॥ किं पद्ममन्तर्भ्रान्तेति किं ते नीलेक्षणं मुखम् । मम दोलायते चित्तमितीयं सं-
शयोपमा ॥ न पद्मस्येन्दुनिभाहस्येन्दुलभाकरी धृतिः । अतस्त्वन्मुखमेवेन्दुमित्यती

लिङ्गवचनवैषम्यं हीनाधिक्यं चोपमादोषः ।

तत्र लिङ्गवचनवैषम्यं यथा—‘परमातेव निःक्षेहाः परकार्याणीव शीतलाः । सक्तं
मक्षिता राजन् शुद्धाः कुलवधूरीव ॥’ हीनाधिक्यं यथा—‘शुनीयं गृहदेवीव प्रत्यक्षा प्र-
तिभासते । सद्योत इव सर्वत्र प्रतापश्च विराजते ॥’

अत्यन्तसादृश्यादसतोऽपि धर्मस्य कल्पनमुत्प्रेक्षा । तां चैवमन्येशङ्केधु-
वमित्यादिभिर्द्योतयेत् ।

इव यथा—‘विस्तृतं विरवित्प्रधानन्तरं पार्श्वसर्वेन(१)मिविनमिरूपाणोत्सङ्गदृष्टाङ्ग-
लक्ष्मीः । त्रिजगदपमता यत्कर्तुमातान्यरूप(२)द्वय इव भगवान् वः संपदं नाभिभूतुः ॥’
मन्ये यथा—‘नाभेयचैत्यसदने सिद्धि दक्षिणस्यां द्वाविंशति विदधता जिनमन्दिराणि ।
मन्ये निजप्रजवरप्रभुराहदस्य पूर्णाङ्कतो जगति येन यशःशशाङ्कः ॥’ शङ्के यथा—‘विर-
निर्णयोपमा ॥ शिशिरांशुप्रतिद्वन्द्वि धीमत्सुरभिगन्धि च । अम्मोजमिव ते वरमिति
श्लेषोपमा मता ॥ सरूपशब्दाव्यवस्थात्मा समानोपमा यथा । बालेवोद्यानमालेयं
सालकाननशोभिनी ॥ पद्मं बहुजञ्चन्द्रः क्षयी ताभ्यां तवावनम् । समानमपि सौत्सेक-
मिति निन्दोपमा मता ॥ ब्रह्मणोऽप्युद्रवः पद्मञ्चन्द्रः संभुशिरोधृतः । तौ तुल्यौ त्वन्मु-
खेनेति सा प्रशंसोपमेयेत्येते ॥ चन्द्रेण त्वन्मुखं तुल्यमित्यादिख्यासु मे मनः । स गुणो
वास्तु दोषो वेत्यादिख्यासोपमां विदुः ॥ शतपत्रं शरञ्चन्द्रस्त्वदानमिति त्रयम् ।
परस्परविरोधीति सा विरोधोपमा मता ॥ न जातु शक्तिरिन्दोस्ते मुखेन प्रतिग-
जितुम् । फलद्विनो जडत्वेति प्रतिषेधोपमेय सा ॥ शृंगेक्षणाङ्गं ते वक्त्रं शृंगेनैवाङ्कितः
शशी । तथापि सम एवासी नोत्कर्षीति छट्टोपमा ॥ पद्मे मुखमेवेदं भृहौ तु चक्षुषी इमे ।
इति विस्पष्टसादृश्यास्तस्याख्यानोपमैव सा ॥ चन्द्रारविन्दयोः कान्तिमतिकम्य मुरं
तव । आत्मनैशमवतुल्यमित्यसाधारणोपमा ॥ सर्वपद्मप्रयासारः समाहृत इव कविः ।
त्वदाननं विना भाति ताम्रभूतोपमां विदुः ॥ चन्द्रविम्बादिव विषं चन्दनादिव पावकः ।
पुरुषा वागितो वक्रादित्यसंभावितोपमा ॥ चन्दनोदकचन्द्रांशुचन्द्रकान्तादि-
शीतलः । स्पर्शस्तवेत्यतिशयं प्रथयन्ती यद्दोषमा ॥ चन्द्रविम्बादिचोत्कीर्णं पद्मगर्भादि-
वोद्धतम् । तत्र सन्वक्ति वदनमित्यसी चिकित्योपमा ॥ पूष्ण्यातप इवाङ्गीव पूषा व्यो-
म्रीव वासरः । विक्रमस्त्वप्यचाङ्गक्षीमिति मालोपमाकया ॥ वाक्यार्थेनैव वाक्यार्थः
योऽपि यनुपमीयते । एकानेकेवशब्दत्वात्सा चाक्यार्थोपमा द्विधा ॥ वस्तु किं विदुष-
न्यस्य व्यसनात्तत्त्वपरमणः । साम्यप्रतीतिरस्तीति प्रतिचस्तूपमा यथा ॥ अधिकेन समा-
हृत्य हीनमेकक्रियाविधी । यहदन्ति स्मृता सेयं तुल्ययोगोपमा यथा ॥ कान्त्या च-
न्द्रमसं पात्रा सूर्यं धैर्येण चार्णवम् । राजप्रभुरुरोपीति सैश हेतूपमा स्मृता ॥’ इत्यादि
रीत्या दण्डिग्रन्थे विस्तरे..

१. ‘न लिङ्गवचने भिन्ने न न्यूनाधिकतापि वा । उपमा दूषणायालं यत्रोद्देशो न धी-
मताम् ॥’ इति दण्डी.

कसंध्यापुरुषं पुरस्ताद्यथा राजः पार्थिवमुजिहीते । शङ्के हनुमत्कपित्थप्रतिः प्रत्युद्रतो मां
भरतः ससैन्यः ॥' ध्रुवं यथा—'रुमं ययौ कन्दुकलीलयापि या तथा मुनीनां चरितं वि-
गाह्यते । ध्रुवं वपुः काञ्चनपद्मनिर्मितं मृदुप्रकृत्या च सुरार(१)मेव च ॥' नूनं यथा—
'यदह्नारूपसहस्रतायाः कंचिदुणं भेदकमिच्छतीभिः । आरापितोद्गार(१)मनुरप्सरोभिश्चके
प्रजाः स्वाः सतिभेषचिह्नाः ॥'

सादृश्याद्भेदेनारोपो रूपकम् ।

सादृश्याद्भेदोर्भेदेन विषयविषयिणोर्भेदेनारोपोऽतथाभूतेऽपि वस्तुनि तपात्वेनाध्यवसायो
रूपकम् । सादृश्यादिति वचनादायुर्धृतमित्यादौ कार्यकारणभावादरोपो न रूपकम् । भेदमह-
णादभेदेनारोपो(वे)ऽतिशयोक्तिरेव, न रूपकम् । तथैकानेकमालासमस्तव्यस्तखण्डाखण्ड-
युक्तायुक्तविषयविशेषहेतुश्लेषोपमाव्यतिरेकाक्षेपसमाधानरूपकत्वापह्नवरसनापरम्परितादि-
भेदरनेकथा । तत्रैकविषयं यथा—विश्वेभ्यो भूर्भुवः स्वः शतमस्रमुकुटश्लिष्टमुक्तामयूख-
क्ताताः श्रीनाभिसूनुः प्रमनस्रमणयो मद्भलानि क्रियासुः । येषामुत्तमविद्यां ह्युचिरुचिलह-
रीताण्डवाहम्बरायां संक्रामन्दुग्धसिन्धोः स्मरसि मुहुरसी यामिनीकामिनीशः ॥' अने-
कविषयम्—'कामं संघटितेष्टकान्तविभवे राजजुष्टकोटिके प्रोत्तुहस्तनयुग्महैमकलशे
तत्कायदेवालये । तं देवं विहितावतारमचिरादागत्य सेन्द्राः सुराः सर्वे नैमुरनतिपुर्जगुरगुर्वै-
तालिकत्वं पुरः ॥' एवमन्यदपि दण्डादिशालेभ्योऽभ्युद्यम् ॥

आदिमध्यवर्तनैकेन जातिक्रियागुणद्रव्यरूपिणा पदार्थेन यत्रार्थसंगति-
स्तद्दीपकम् ।

जात्या यथा—'उरसाहसं पद्मगदीर्घसूत्रिणं क्रियाविधिं व्यसनेष्वसक्तम् । दूरं कृत्तरं
इहसीहृदं च लक्ष्मीः स्वयं मार्गति वासहेतोः ॥' क्रियया यथा—'शाठ्येन मित्तं कपटेन
धर्मं परोपतापेन समृद्धिमावह । सुखेन विद्यां परुषेण नारीं वाञ्छन्ति ये व्यक्तमपण्डि-
तास्ते ॥' गुणेन यथा—'जने हि सतेः प्रथमं विभूषणं श्रपाहनायाः कुशता तपस्विनः ।
विप्रस्य विद्वैव मुनेरपि क्षमा पराक्रमः शस्त्रपलोपजीविनाम् ॥' द्रव्येण यथा—'विष्णुना
विक्रमस्येन दानवानां विभूतयः । कापि नीताः कुतोऽप्यासत्तानीता देवतर्जयः ॥' अस्व
च कारणमालैकार्पापार्थाद्यतिपदावृत्युभयाकृत्यादयो भेदा भवन्ति । तत्र कारकदीपकं
यथा—'एते मेलकवन्धकाप्रणयिनः पातालमूलसृशः संव्रासं जनयन्ति विन्ध्यभिदुरा
वारां मवादाः पुरः । हेतोन्मूलितनर्तितप्रचलितव्यावर्तितमेरितलकस्वीकृतनिनुतमक-
टितमोद्भूतवीरदुग्माः ॥' इत्युत्तरार्थे कारकदीपकं यथा । एवमन्यदपि ॥

उपमेयस्यैवोक्तावन्यप्रतीतिरन्योक्तिः ।

यथा—'न्यप्रोक्षे फलशालिनि स्फुटरसं किञ्चित्फलं पच्यते बीजान्यद्भुरगोचराणि क-
तिनिगतिरुपगन्ति तस्मिन्नापि । एकस्तेष्वपि कश्चिदद्भुरवरो भग्नानि वापुप्रति यामध्वन्य-
जनः स्वमातरमिव ह्लान्तिच्छिन्दे धावति ॥' सा कश्चिन्निन्दारुणा यथा—'यत्तद्भोजितमू-

जितं यदपि च प्रोदामसौदामनीदामादम्बरमम्बरे विरचितं यद्योन्नतं दूरतः । तेषां पर्यव-
सानमीदृशमिदं जातं यदम्भोषर द्विजाः कृत्रिमरोदनाभुवनवो मुक्ताः पयोविन्दवः ॥' क-
चित्स्तुतिरूपा यथा—'क्षुत्क्षामोऽपि जराकृच्छ्रोऽपि शिथिलप्राणोऽपि कटां दशमापन्नो-
ऽपि विपन्नदीधितिरेपि प्राणेषु गच्छतस्त्वपि । मत्तेभेन्द्रविशालकुम्भदलनव्यापारपद्मस्पृहः
किं जीर्णवृणमस्ति मानमहतामप्रेसरः केसरी ॥' उभयरूपा यथा—'निष्कन्दामरविन्दिनी
स्पृष्टितोदशां कशेरुस्थलीम् । जम्बालाविलमम्बु कर्तुमितरा सूते वराही सुतान् । दं-
ष्ट्राणां चतुरर्णवोमिषटलैराप्लावितायामिषं यस्या एव शिशोः स्थिता वसुमती सा पुत्रिणी
पोत्रिणी ॥'

उपमेयश्लेषोक्तौ उपमानप्रतीतिः समासोक्तिः ।

यथा—'उपोदराणेन विलोलतारकं तथागृहीतं शशिना निशामुखम् । यथा समस्तं
तिमिराद्युक्तं तथा पुरोऽपि रागाग्लितं न लक्षितम् ॥'

उपमेयस्य किंचिदुक्तावप्रस्तुतप्रशंसा ।

यथा—'लावण्यसिन्धुरपरैव हि केयमत्र यत्रापरे कदलिकाण्डमृणालदण्डाः । यत्रोत्प-
लानि शशिना सह संप्लवन्ते उन्मज्जति द्विरदकुम्भतटी च यत्र ॥'

ध्वनिताभिधानं पर्यायोक्तिः ।

वाच्यादिव्यतिरिक्तस्वार्थस्य प्रतीतिध्वनितम् । तस्याभिधानं पर्यायेण समीहितार्योक्तिः
पर्यायोक्तिः । सा च वाच्ये विधिरूपे कश्चिन्निषेधरूपा यथा—'भ्रम धम्मिभ वीसरो सो
सुणहो भज्ज मारिभो सेण । गोदानाकच्छकुद्वज्जवातिणा दरिभसीहेण ॥' अत्र विधन्वो
भ्रमेति विधिवाक्ये सांप्रतं तत्र सञ्चितस्याननिकुञ्जे सिंहः समायातोऽस्तीति त्वया तत्र न
गन्तव्यमिति निषेधः प्रतीयते ॥ कश्चिन्निषेधे विधिर्यथा—'एकाकिनी यदपला तरुणी
तथाहमस्मिन्गृहे गृहपतिश्च गतो विदेशम् । किं याचसे तदिह वासमिषं धराकी श्वधू-
र्ममानवधिरा ननु मूढ पान्थ ॥' अत्र वासं किं याचसे समीहितक्रीडादिकमपि कुद्वेषेति
विधिः प्रतीयते ॥ कश्चिद्विधौ विध्यन्तरं यथा—'मध्याह्नेऽतिरुरे निशायसमये चापं रवी
मुचति शीते कुञ्जवटे गुणप्रनिचये हे पान्थ विधाम्यताम् । एकतकी च मवानहं च त-
रुणी शून्या प्रपा वर्तते लज्जा मे मणितुं त्वमेव चतुरो जानासि कालोचितम् ॥' अत्र
विधाम्यतामिति विधौ मामुपमुह्येति विध्यन्तरं प्रतीयते ॥ कश्चिन्निषेधे निषेधान्तरं यथा—
'वयं बाल्ये डिम्मास्तदलमिमानि यूः परिणतावपीप्सामो वृद्धान्परिणयविधिस्तु स्थिति-
रियम् । त्वयारण्यं जन्म क्षपयितुमशुक्तेन विधिना न नो गोत्रे पुत्रि क्वचिदपि सतीलाञ्छ-
नममूढ ॥' अत्र नास्मत्कुले सतीकलहोऽमूदिति निषेधे नैकमर्कतत्परतया त्वयापि स्या-
तव्यमिति निषेधः प्रतीयते ॥ क्वचिद्विधिर्ये विधिर्यथा—'शुभे वृद्धः कोऽयं गृहपरि-

१. 'भ्रम धार्मिक विधन्वः स शुनकोऽथ मारितस्तेन । गोदानदीकच्छनिज्जवातिना
रससिद्धेन ॥' इति प्याया.

वृद्धः किं तव पिता न मे अर्था राजावपगतदग्न्यय धधिरः । हुहुहुं आन्तोऽहं शिशयि-
 पुरिहैवापवरके क्व यामिन्यां यामि स्वपिमि ननु निर्दग्धशके ॥' अत्राहं त्वदर्शी अत्रैव
 स्थास्यामीति विधिः प्रतीयते ॥ क्वचिदप्यविधिनियेषे नियेषो यथा—'वैकभगियाद् कत्तो
 कत्तो अद्दडिपि धियव्वाइ । उससि यं पि मुणिज्जइ छड्डपुरे हयगामे ॥' अत्रास्मिन्वि-
 दग्धजनमये ग्रामे प्रच्छन्नकामुके प्रति त्वया रतिर्न कर्तव्येति कयाचित्कां प्रति नियेषः
 क्रियते ॥ क्वचिद्विधिनियेषयोर्विध्यन्तरं यथा—'आसन्नकुड्मज्जवादेडलेपहुन्नदेडलेज्ज-
 याणसंकिण्णे । येरुत्तिप्प गा रुअसु पुत्ति डिण्णासि सुगामे ॥' अत्र मा रोदीः, सुगामे
 वत्तासीति विधिनियेषयोरन्वया स्वरं वसितव्यमिति विध्यन्तरं प्रतीयते ॥ क्वचिद्विधिनि-
 येषयोर्वियेषान्तरम् । यथा—'उच्चिणसु पडिअ कुसुमं मा धुन सेहालिअं हलिअसुन्हे ।
 एस अवत्ताणधिरसो ससुरेण सुओ वलयसदो ॥' अत्र पतितं कुसुममुच्चिनु मा शेफालिकां
 धुनीहीति विधिनियेषयोरभिधाने सखि, चौर्यरते प्रसक्तया त्वया वलयशब्दो न कर्तव्य
 इति नियेषान्तरं प्रतीयते ॥ क्वचिद्विधावनुमयं यथा—'ह्यारोपान्तनिरन्तरे मयि तया
 सान्दर्भसारथिया प्रोह्लास्योरुपुं परस्परसमासक्तं समासादितम् । आनीतं पुरतः शिरोऽङ्ग-
 कस्यः कृते चले लोचने वाचां तद्य(प्र) निवारितं विव(प्रस)रणं संकोचिते दोर्लेते ॥'
 अत्र तपैतच्छतमिति विधी सानुरागिणीवेति न प्रतीयते ॥ क्वचिन्नियेषेऽनुमयं यथा—
 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं प्रोन्मुत्तरागोऽधरो भैत्रे दूरमनज्जने पुलकिता तन्वी तथेयं
 तनुः । मिध्यावादिनि इति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमा वापी स्नातुमितो गतासि न पुन-
 स्तस्याधमस्यान्तिकम् ॥' अत्र त्वं तस्यान्तिके न गतासीति नियेषे प्रतीयमानेऽपि स
 त्वया मत्प्रियः कामित इति व्यज्यते ॥ क्वचिद्विधिनियेषयोरनुमयं यथा—'चन्द्रं तुमं न
 गमिज्जसि जाव इमो पहलपत्तलछाओ गामसस तिलभमूओ सहइ वडो किण्डपरकुब्ब ॥'
 चन्द्र त्वं न गम्यसे यावदेव वटः शोभते इति विधिनियेषयोरुक्तानेनापि वटेन चौर्यरता-
 दिगोपनं भवतीति व्यज्यते ॥ क्वचिद्विधिनियेषे तूभयं यथा—'अत्थुणाः पतितः स्फु-
 रन्ति गिरपः स्फारास्तयाम्भोपयलानेतानपि विभ्रवी किमपि न ह्लान्तासि तुभ्यं नमः ।
 आचर्येण मुरमुदुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्विभ्रदिमां स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो
 मुदिताः ॥' एवमादिभेदैर्ध्वनितोक्तिर्भवति । परं प्रत्यगीश्वरमयादरमाभिनोदाह्रियते । स
 प्रथमरत्नानन्दवर्षनादवगन्तव्यः ॥

अत्युक्तिरतिशयोक्तिः ।

यथा—'स्फारितारितरुणीयचित्तानलेन संमूर्च्छितोर्मिषु महोदधिषु क्षितीशाः । अन्त-

१, २. अनयोऽङ्गाया न स्फुटा. ३. 'उच्चिणुज पीततानि कुसुमानि मा धुन शेफालिकां
 हलिअसुन्हे । एषोऽवसानविरतः श्वशुरेण धृतो वलयशब्दः ॥' इति प्याया. ४. 'चन्द्र त्वं
 न गम्यसे यावदेव वटः शोभते वटः.....' इति प्याया.

लुलुद्रिपरस्परं सहसहपोरारवैर्मुनिपोरपयाति निद्रा ॥' यथा च—'उमौ यदि व्योम्नि पृथ-
क्प्रवाहावाकाशगद्गापयसः पतेताम् । तेनोपमीयेत तमालनीलमामुक्तमुक्तालतमस्य वक्षः ॥'

सहभावकथनं सहोक्तिः ।

यथा—'सह दिवसनिशार्धौ दीहरा सासदण्डा सह मणिवलण्डिं बाह्वधारा गलन्ति ।
तुह सुह्रश्च विभोए तीक्ष्णज्वरीए सह च तणुलदाए दुब्बला जीविदासा ॥'

प्रतिषेधपुरःसरोक्तिराक्षेपः ।

यत्रोक्तौ कस्यचिदुपमानादेर्वस्तुनः प्रतिषेधः प्रतीयते स आक्षेपः । यथा—'तद्वक्त्रं य-
दि मुद्रिता शशिकला तथेत्स्मिन् का सुधा सा दृष्टिर्यदि हारित कुवलयैस्ताथेद्विरोधि-
क्यधु । सा चेत्कान्तिरतत्रमेव कनकं किं वा बहु भूमहे यत्सत्यं पुनरुक्तवस्तुविरसः तद्वि-
क्रमो वैधसः ॥' यथा च—'ऐ एहि किं पि कीए वि कए णिक्खि भणामि भलमह्वा ।
अविभारिअकज्जारम्मभारिणी मरउ ण भणिस्सम् ॥' अर्थं च मृतभविष्यद्भूतमानधर्मका-
रणकार्यानुज्ञाप्रभुत्वानादराक्षीर्वचनपरुषसाचिन्त्यपरवशोपायरोषानुशयार्थान्तरप्रतिषेधादिभे-
दैरेकैकथा भवति । तस्य च नाम्न विस्तरः ॥

अविरोधेऽपि विरोधप्रतीतिर्विरोधः । साक्षाद्विरोधे तु काव्यत्वासं-
भवात् ।

यथा—'दिशामलीकालकभङ्गता गतस्त्रीयभूकर्णतमालपल्लवः । चकार यसाध्वरभू-
मसंचयो मलीमसः हृद्गतं निज यशः ॥' यथा च—'ब्रह्मण्योऽपि ब्रह्मविज्ञापहारी क्षीयु-
क्तोऽपि प्रायशो विप्रयुक्तः । सद्देवोऽपि द्वेषनिर्मुक्तचित्तः को वा तादृग्दृश्यते भू-
यते वा ॥'

विशेषस्य सामान्येन समर्थनमर्थान्तरन्यासः । साधर्म्येण वैधर्म्येण च ।

तत्र साधर्म्येण यथा—'अधिकुचतटं पीप्य दाम धुती किसलाधते विशवलपिती
पाणी शोणीलता रसनात्रिता । तदपि च तनोर्लक्ष्मीरस्याः स्फुरन्त्यपदं गिरा प्रकृतिसुभगे
पात्रे वेपो य एव स एव वा ॥' वैधर्म्येण यथा—'अहो हि मे बह्वपराद्धमायुसा यदप्रिवे
वाच्यमिदं मयेदंशम् । त एव धन्याः सुहृदां पराभवं जगत्पद्वैव हि ये क्षयं गताः ॥'
अर्थं च श्लेषाविद्विषयव्यापिविशेषस्वविरोधवदयुक्तकारियुक्तायुक्तादिभेदैरेकैकथा भवति ।
तत्र श्लेषाविद्वो यथा—'दिवाकराप्रक्षति यो गुहापु लीनं दिवाभीतमिवान्धकारम् ।
धुदेऽपि नूनं शरणं प्रपन्ने ममत्वमुषीःशिरसां सतीव ॥'

१. 'सह दिवसनिशार्धयोः सासदण्डाः सह मणिवलयैर्बाह्वधारा गलन्ति । तत्र सुभग
वियोगे तस्या उद्वेगशीलायाः सह च तनुलताया दुर्बला जीविताशा ॥' इति च्छाया.
२. 'अये एहि किमपि कस्या अपि कृते निष्कृप मणाम्यलमपय । अविचारितकार्या-
(म्मकारिणी मियतां, न भणिये ॥' इति च्छाया.

स्तुतौ निन्दा निन्दायां स्तुतिर्यत्र पर्यवसीयते सा व्याजस्तुतिः ।

स्तुती निन्दा यथा—‘हे हेलाजितपोधिसत्त्व वचसां किं विस्तरैस्तोयथे नास्ति त्व-
त्सदशः परः परहिताधाने गृहीतव्रतः । तृप्यत्सान्यजनोषकारघटनावेमुख्यलब्धायशोभा-
रप्रोद्गहने करोषि कृपया साहायकं यन्मतेः॥’ निन्दायां स्तुतिर्यथा—‘कीर्तिस्तत्र काल-
पात्मजेन्दो भ्रमतितरां भुवनं समप्रमेतत् । अपस्जनविलक्षणं तवेदं नीपचन्दसक्ता वयं
भवामः ॥’ यथा च—‘अस्माकं परामन्दिरस्य चरितं वक्तुं न युक्तं भवेत्त्वामी त्वं कथ-
यामि तेन भवतः किंचित्प्रियादूषणम् । स्वामिन् राम कृत्वस्त्वया रणशृङ्गे पाणिप्रहः सादरं
यस्याः सात्तिलता परस्य हृदये दृष्टा लुठन्ती मया ॥’

साम्यस्य भेदकारणस्य चोक्तौ यद्वयोर्भेदकारणं स व्यतिरेकः ।

यत्र साम्यस्य सारस्यस्योक्तावनुक्ती वा भेदकारणस्य च धर्मस्योक्तावनुक्ती वा
यद्वयोर्भेदमानोपमेययोर्भेदकारणं ॥ व्यतिरेकः । तत्र सारस्यभेदयोः उक्ती यथा—‘एतस्त्वं
मवपल्लवैरहमापि श्लाघ्यैः प्रियाया गुणैस्त्वामायायन्ति शिखीमुखाः स्मरधनुर्मुक्ताः सखे मा-
मपि । कान्तापादतलादतिस्ताव मुदे तद्वन्ममाप्याययोः सर्वं तुल्यमसौक्यं केवलमहं धात्रा
सरोरुः कृतः ॥’

स च सदृशस्वभाति एकानेकश्लेषासेपहेतुभेदैरेकधा भवति ।

तत्र सदृशव्यतिरेको यथा—‘त्वन्मुखं पुण्डरीकं च फुले सुमिगान्धिनी । भ्रमन्नमर-
मम्भोजं लोलहृदिमुखं तु ते ॥’ ‘विद्युत्वनतं ललितवनिताः सेन्द्रचापं सविभ्राः संगी-
ताय प्रहृतमुरजाः शिखगम्भीरघोषम् । भ्रन्तस्तोषं मणिमयभुवस्तुहमभ्रंलिहाभ्राः प्रासादा-
स्तां तुलयितुमर्हं यत्र तैस्त्रिविधैः ॥’ स्वजातिव्यतिरेको यथा—‘असंपृक्तं मण्डनमहयष्टे-
रनासवाख्यं कारणं मदस्य । कामस्य पुण्यव्यतिरिक्तमलं वास्यात्परं साप वयः प्रपेदे ॥’

सादृश्यात्प्रतिषत्तुः संशयः ससंदेहः । स च केवलो निर्णयान्तश्च ।

तत्र केवलो यथा—‘अस्याः सर्गविषीं प्रजापतिरभ्यन्त्रो नु कान्तिप्रदः श्रृङ्गारि-
रतः स्वयं तु मदनी मासो नु पुण्याकरः । वेदाभ्यासवदः कथं नु विषयव्यावृत्तकौद्वहलो
निर्मातुं प्रमेवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः ॥’ निर्णयत्वमो यथा—‘अदे मार्तण्डः किं
स खड्गं तुरगैः सप्तभिरितः कृत्तानुः किं सर्वाः प्रसरति दिशो नैव नियतम् । कृतान्तः
किं साक्षान्महिषवहनोऽस्ताविति पितं समालोक्याजौ त्वां विदपति निकल्याग्रति-
भटाः ॥’ निर्णयान्तो द्विधा—हेतोः उक्तावनुक्ती च । तत्र हेतोः उक्ती यथा—‘किं नन्दी
किं मुरारिः किमु रतिसमणः किं हरः किं कुपेरः किं वा विषाधरोऽर्धा किमुल मुरपतिः
किं नलः किं कुमारः । नायं नायं न धार्यं न खड्गं न हि न वा नापि नासी न वैय
नीलं कर्तुं प्रवृत्तस्त्वयमिदं हि हले भूतिर्भोजदेवः ॥’

प्रकृतस्य सदृशेनापलापोऽपहृतिः ।

यथा—‘बाले नैते षण्णदाः सुरपतिर्द्विषो नावहाः (?) कर्णदूराः, सीरामन्योऽपि

नैताः कनकमयमिदं भूषणं वारणानाम् । नैतत्तेयं नमस्तः पतति मदजलं वारिपाराव-
धूलं तर्तिकं मुखे वृषा त्वं मलिनयसि मुखं प्रावृदित्यधुपातैः ॥'

समेनासमेन वा व्यत्ययः परिवृत्तिः ।

निकृष्टेनोत्कृष्टेन वस्तुना व्यत्ययो व्यतिहारः परिवृत्तिः । यथा—'लतानामेतासामु-
दितकुसुमानां मरुदयं निजं लास्यं दत्त्वा श्रयति बहुशो गन्धमसमम् । लतास्त्वध्वन्याना-
महद् दशमादाय सहसा ददत्वाधिव्याधिभ्रमिरुदितमोहव्यतिकरम् ॥'

हेतोरर्थप्रतिपत्तिरनुमानम् ।

यथा—'सानुज्ञमागमिष्यधूनं पतितोऽसि पादयोस्तस्याः । कथमन्यथा ललाटे वावरु-
रसतिलकपङ्क्तिरियम् ॥'

सदृशदर्शनात्पूर्वार्थस्मरणं स्मृतिः ।

यथा—'तस्यास्तीरे रचितशिलरः पेशटैरिन्द्रनीलैः श्रीहाशीलः कनककदलीवेष्टनप्रेक्ष-
णीयः । मद्देहिन्याः प्रिय इति सखे चेतसा कातरेण प्रेक्ष्योपान्तस्फुरिततडितं त्वां तमेव
स्मरामि ॥' यथा च—'अपि सुरगसमीपादुत्पतन्तं मयूरं न स कविरकलार्पं बाणलक्ष्मी-
चकार । सपदि गतमनस्कधित्रमाख्यानुकीर्णै रतिविगलितबन्धे केशपाशे प्रियायाः ॥'

मिथ्याज्ञानं भ्रान्तिः ।

यथा—'वृक्षश्रेणीच्छन्नसमस्तान्तरमार्गे रम्योद्याने कालपसूनो भवदीये । मेघभ्रान्त्या
भानुकरीषादशिनी(ः)भी केकायन्ते मत्तमग्रास्ततरहाः ॥' यथा वा—'पन्थानमाशु वि-
जहीहि पुरा स्तमी ते पश्यन्प्रतिद्विरदकुम्भविस्तृप्तिचेताः । स्तम्भेरसः परिणिनं सुरासा-
वुपैति श्रद्धैरगदत ससंभ्रममेवमेका ॥'

असंभावितसंबन्धः कार्याभावेऽनर्थश्च विषमम् ।

यत्रासंभावितस्याप्यटमानस्यार्थस्य संबन्धः कियते, तद्विषमम् । यथा—'ह्र वायं
भूभागः ह्र च गगनमेतद्वपवहितं तथाप्यम्भोराशिर्विकसति चितांशोः समुदये । वृषा
प्रत्यासत्तिः किमु किमपि मृष्यं तदपरं यदत्यन्तं भावान्यटयति विदूरानपि मिथः ॥'

यत्र न केवलं कार्यस्यासिद्धिः किं तु प्रत्युतानर्थश्च तदपि विषमम् ।

यथा—'प्रणयकुपिनां दृष्ट्वा देवीं ससंभ्रमविस्मितक्षिप्रचनगुरुभीत्या सद्यः प्रणाम-
परो भवान् । नमितशिरसो गङ्गालोके तथा चरणाहतावबु भवतच्छेषस्यैतद्विलक्षम-
वस्थितम् ॥'

औचित्येनोत्कृष्टापकृष्टयोर्योगः समम् ।

उत्कृष्टयोर्यथा—'शशिनमुपगनेषं कौमुदीं मेघमुक्तं जलनिधिमनुष्यं जदुकन्यावतीर्णं ।
इति समगुणयोगप्रीतवैलस्य पौराः भवणकटु नृपाणामेकवाक्यं विवृणुः ॥' निकृष्टयोर्य-

धा—‘न खलु वयममुष्य दानयोग्याः पिपति च पाति च यास्कौ रहस्त्वाम् । व्रजवि-
टपममुं ददस्व तस्यै भवतु यतः सदशोधिराय योगः ॥’

हेतोर्हेत्वन्तरस्य कार्ये कार्यान्तरस्याभिधानं समुच्चयः ।

यथा—‘पंडरजुवाणे मामो महुमासो जोज्वणं पद् द्वेरो । साहीषा जुण्यसुरा भसही मा
होड किं भरड ॥’ यथा च—‘स्फुरद्भूतरूपमुत्पतापज्वलने त्वां सज्जतानवयविद्यम् ।
त्रिधिना सद्यजे नवो मनोभूर्भुवि सत्यं सविता बृहस्पतिश्च ॥’

अनेकेषामेकत्र निबन्धस्त्वन्धः ।

यथा—‘माहिषं दधि सशर्करं पयः कालिदासकविता नवं वयः । शारदेन्दुरावला न
कोमला स्वर्गशेषमुपभुञ्जते जनाः ॥’

गुणक्रियायां युगपदभिधानमपरः ।

यथा—‘अलसलुलितमुग्धपद्मिनिस्पन्दमन्दैरधिकविकसद्भन्तविस्मयस्मेरतारैः । हृदय-
मशरणं मे पक्ष्मलाक्ष्याः कटाक्षैरपहतमपविद्धं पीतमुन्मूलितं च ॥’

पृष्टमपृष्टं वा यदन्यव्यवच्छेदपरतयोच्यते सा परिसंख्या ।

यथा—‘कौटिर्यं कवचिचये करचरणाभरदलेषु रागस्ते । फाठिन्य कुचयुगले तर-
लत्वं नयनयोर्वसति ॥’

पूर्वस्योत्तरमुत्तरं प्रति हेतुत्वे कारणमाला ।

यथा—‘भित्तेन्द्रियत्वं विनयस्य कारणं गुणप्रकर्षो विनयादवाप्यते । गुणप्रकर्षेण जनो-
ऽनुरज्यते जनानुरागप्रमदा हि संपदः ॥’

प्रस्तुतार्थप्रसिद्धौ निदर्शनं दृष्टान्तः । साधर्म्येण वैधर्म्येण च ।

यथा—‘मदीभृतः पुत्रवतीऽपि दृष्टिस्तस्मिन्नपत्ने ॥ जगाम तृप्तिम् । अनन्तपुष्पस
मधोर्हि चूते द्विरेफमालाः सविशेषसङ्गाः ॥’ यथा च—‘नशाहवे साहसकर्मनर्मणः प्राणि
कृपाणान्तिक्रमानिनीपतः । भयः परेषां विशरास्तमगुर्दधसन्नाते स्थिरता हि पसवः ॥’

पूर्वपूर्वार्थनिष्ठानामर्थानामुत्तरोत्तरं विधिनिषेधाभ्यां विरचनैकावली ।

यथा—‘पुराणि यस्यां सप्ततद्वनानि वराहना रूपतिरस्कृतादृक् । रूपं समुन्मीलित-
सद्विलाममलं विटासाः कुसुमागुप्तस्य ॥’ यथा च—‘न तज्जलं यम मुचारुपद्मं न पद्मजं
तपदलीनपद्मम् । न पद्मदोऽसौ कल्युञ्जितो न यो न शुभ्रितं तथ जहार यन्मनः ॥’

उद्देशक्रमेणार्थानां प्रतिनिर्देशो यथासंख्यम् ।

यथा—‘मृगमीनमज्जनानां तृपजटसंतोषविहितवृत्तीनाम् । लुब्धकधीनप्रेतानां नि-
कारणवैरिणो जगति ॥’

१. ‘प्रचुरयुवा मामो महुमासो वीर्यं पतिः स्वधिरः । स्वार्थिता जीर्णमुग भसती मा
भरतु किं विदताम् ॥’ इति प्लवा.

साभिप्रायविशेषणैर्भक्तिः परिकरः ।

यथा—‘वल्मीकः किमुतोद्भूतो गिरिरियत्कस्य स्मृशेदाशयं त्रैलोक्यं तपसा जितं यदि मरो दोष्णां क्रमेतावता । सर्वे साधव्य [सं] रुणाद्भि विरहक्षामस्य रामस्य चेतदन्ताद्भि-
तवालि कक्षरधिरहिष्णामपुद्ग शरम् ॥’

वस्तुसंपत्त्या महदुपलक्षणेन च वर्णनमुदात्तम् ।

यथा—‘उच्चीयन्तेऽस्य वेष्टमन्यवि...रहिते यत्नतः श्रोत्रियाणां यत्र श्यामाकर्षाजान्यपि षट्कवचूचकुटिच्युतानि । यस्मिन्दातयैरुत्माचटुलवहुकरारुष्टहारावधूलभ्रष्टास्तत्रैवं दृष्टा युवतिभिरलसं शृङ्गता मौक्तिकीषाः ॥’ यथा च—‘मुक्ताः केलिविसृजहारगलिताः समाजनीभिर्हृताः प्रातः प्राहणसीन्नि मन्यरचलद्वालाहिलाक्षारुणाः । दूराद्वाहिमधीजश-
ङ्कितधियः कर्पन्ति केलीशुक्ता यद्विद्वद्भवेणु भोजनृपतेस्त्वरयागलीलायितम् ॥’ महदुप-
लक्षणं यथा—‘तदिदमरण्यं यस्मिन्दशरणवचनानुपालनव्यसनी । निवसत्याहुसहायध-
कार रक्षःक्षयं रामः ॥’

कार्यमारम्भाणस्य देवादुपायसंपत्तिः समीहितम् ।

यथा—‘मनस्विनी वल्लभवेश्म गन्तुमुत्कण्ठिता यावद्भूमिशायाम् । तावन्नवाम्भोधर-
धीरनादमपोधितः सौधशिखी चुकूज ॥’

कारणाभावेऽपि कार्योपक्षेपो विभावना ।

यथा—‘अनादृतसहायस्त्वं त्वमकारणवत्सलः । अनभ्यर्थितसाधुस्त्वं त्वमसंबन्धवा-
न्यवः ॥’ यथा च—‘वनेचराणां वनितामस्तानां दरीपृष्ठोत्सङ्गनिपत्तभासः । भवन्ति
यस्त्रीपथयो रजन्यामतेलपूराः सुरतप्रदीपाः ॥’

यत्र क्रियया परस्परं कार्यकारित्वं तदन्योन्यम् ।

यथा—‘कण्ठस्य तस्याः स्तनबन्धुरस्य मुक्ताकलापस्य च निस्तुलस्य । अन्योन्यशो-
भाजननाद्भूत साधारणो भूषणभूष्यभावः ॥’

नित्येनागन्तुना वापरेण हर्षकोपादि यत्र तिरस्क्रियते तन्मीलितम् ।

नित्येन यथा—‘तिर्यक्प्रेक्षिततरले सुम्निग्धे च स्वभावतस्तस्याः । अनुरागो नयनयुगे
सम्प्रपि केनोपलक्ष्येत ॥’ आगन्तुकेन यथा—‘मदिरामदमरपाटलरूपोलतल्लोचनेषु वद-
नेषु । कीयो मनस्विनीनां न लक्ष्यते कामिभिः प्रभवन् ॥’

प्रतिष्ठाधारं विनाप्याधेयावस्थानं विशेषः ।

यथा—‘दिवमप्युपयातानामाकल्पमनल्पगुणगणा येषाम् । रमयन्ति जगन्ति गिरः
कथमिव फलयो न ते वन्द्याः ॥’

अर्वाचीनस्यार्थस्य पृथगभिधानं पूर्वम् ।

यथा—‘हृदयमभिधितमादौ मालत्याः कुसुमचापवाणेन । चरमं रमणीतलम लोचनवि-
पथं त्वया भजता ॥’

कार्यकारणयोरभेदो हेतुः ।

यथा—‘अविरलकमलविकासः सकलत्रलिमदश्च कोकिलानन्दः । रम्योऽयमेति संप्रति
लोकोत्कण्ठाकरः कालः ॥’

समुदायादुत्कृष्टोत्कृष्टनिर्धारणं सारम् ।

यथा—‘संसारे मानुष्यं सारं मानुष्यके च कौलीन्यम् । कौलीन्ये धर्मित्वं धर्मित्वे
चापि सदयत्वम् ॥’

इङ्गिताकारलक्ष्येऽर्थे सूक्ष्मम् ।

यथा—‘अद्यापि तन्मनसि संप्रति वर्तते मे राशौ मयि क्षुत्तवति क्षितिपालपुण्या ।
जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात्कर्णे कृतं कनकपत्रमनात्पन्त्या ॥’

कार्यतो गुणदोषविपर्ययो लेशः ।

तत्र गुणस्य दोषाभावो यथा—‘द्वित्रैः पाणितरोरहं त्रिवतुरैर्धम्मिल्लमाल्यद्वजः क-
ण्ठान्मौक्तिकमालिकास्तदनु च क्षिप्ताः पदेः पद्मैः । हित्वा भारपरम्परामिति जवास्व-

हृदोत्कण्ठिता तन्वद्भी निरुपायमध्वनि मुहुः श्रोणोभरं निन्दति ॥’ दोषस्य गुणीभावो
यथा—‘सन्तः सच्चरितोदयव्यसनिनः प्रादुर्भनयन्त्रणाः सर्वत्रैव पतापवादचकितास्तिष्ठ-

न्यहो दुःखरम् । अन्त्युत्पन्नमनिः कृतेन न सता नैवासवा व्याकुलो युक्तायुक्तविवेकशू-
न्यहृदयो धन्यो जनः प्राकृतः ॥’

निन्दासमता दोषमानेनोपमेयस्य भङ्ग्या स्तुतिर्वा प्रतीपम् ।

निन्दा यथा—‘वदनमिदं सममिन्दोः सुन्दरमपि ते कथं चिरं न भवेत् । मलिन-
रति यत्कपोली लोचनसलिलं हि कज्जलवत् ॥’ समता यथा—‘गर्वमसंवाह्यमिमं लो-

चनयुगलेन वहसि किं भद्रे । सन्तीदृशानि दिशि दिशि सरःसु ननु नीलनलिनानि ॥’

एकत्राधारे यत्राधेयद्वयस्यैकेनैकं पिधीयते तत्पिहितम् ।

यथा—‘अनन्तरत्नप्रभवस्य यस्य हिमं न सांभाग्यविज्योपि जातम् । एकोऽपि दोषो
गुणसंनिपाते निमज्जतीन्दोः किरबेधिराहः ॥’

१. काव्यप्रदीपे तु कार्यकारणयोः पीत्रापविपर्ययरूपातिसंयोगत्पुद्गलप्रवमहीकृतम्.
२. “नन्वेवमत्र कार्यकारणमावालोक्यतिप्रपञ्चनप्रसङ्गेन हेत्वर्थकारोऽपि लक्ष्यार्थः । उक्तार्थं
मथोद्भूतेन—‘हेतुमता सह हेतोरभिधानमभेदतो हेतुः’ इति । तर्हि न लक्षितः—इति
चेत् ‘आयुर्गतम्’ इत्यादिस्वस्यास्य वैचित्र्याभावेनालंकारत्वस्यैवमावात् ।” इत्यादि का-
रणमालालंकारप्रकारे काव्यप्रदीपे द्रष्टव्यम्.

एकेन कृतकार्यमपरेण तथैवान्यथा विधीयते स व्याघातः ।

यथा—‘दशा दग्धं मनसिजं जीवयन्ति दशैव याः । विस्फासस्य जयिनीस्ताः स्तुवे वामलोचनाः ॥’

यत्र कार्यकारणयोर्युगपद्भिन्नदेशतयोपलम्भः सा असंगतिः ।

यथा—‘अनया जघनापायमयमन्वरया तया । अन्यतोऽपि व्रजन्त्या मे हृदये नि-
हितं पदम् ॥’

विकारहेतावप्यविकृतिरहेतुः ।

यथा—‘निद्रानिद्रताबुद्धिते दुराजे सखीजने द्वारपदं पराते । श्रयाकृताक्षेपसे भुजगे
चचाल नालिह्नतरो नताङ्गी ॥’ विशेषोक्तिरिति काव्यप्रकाशः ।

एकस्मिन्वाक्येऽनेकार्थता श्लेषः ।

यथा—‘उदयमयते दिप्पालिन्यं निराकुलैतरां नयति निधन निद्रामुद्रां प्रवर्तयति
प्रियम् । रचयिततरां स्वैराचारप्रवर्तनकर्तन वत वत लसत्तैजःपुङ्गो विभाति विभाकरः ॥’
अत्रैकस्मिन्पक्षे विभाकरो नाम राजा ।

प्रकृतमुरिक्षिप्य वक्ता यदन्यथा मन्यते तन्मतम् ।

यथा—‘यदेतत्कन्यानामुरति सरणीसद्वसमये कृतोद्भेदं किञ्चित्पुलकमिदमाहुः किल
जनाः । मतिस्त्वेषास्माकं कुचवुगतटीचुम्ब रुशिलासमावेशकृष्टस्मरसरशलाकोत्कार इव ॥’

उत्तरवचनश्रवणात्प्रश्लोभयनमुत्तरोत्तरम् ।

यथा—‘गतं तिरश्चीनमनूरागधेः प्रसिद्धमूर्ध्वज्वलन हविर्भुजः । पतत्यधो धाम वि-
सारि सर्वतः किमेतदित्याकुलमीक्षितं जनैः ॥’

सामान्यं सामान्येन यत्समर्प्यते स उभयन्यासः ।

यथा—‘आपत्समुद्धारणधीरधियः परेषां जाता महस्यपि कुले न भवन्ति सर्वे । विन्ध्या-
टकीपु विरलाः खलु पादपास्ते ये हन्तिदन्तमुश्लोकैक्षितं सहन्ते ॥’

यत्र प्रतीयमानोऽर्थो वाच्योपयोगी स भावः ।

यथा—‘प्रामतदन सरण्या नयवञ्जुलमजरीसनायकरम् । पश्यन्त्या भवति मुदुनितरां
मलिना मुखच्छाया ॥’

एकमनेकस्मिन्क्रमेण भवति स पर्यायः ।

यथा—‘तेनामरवभूहस्तसदयालूनपञ्चवाः । अभिताडेदयाताना क्रियन्ते नन्दनदुमाः ॥’

उद्भूतवस्तुनरुद्धमना निगूहनं व्यानोक्तिः ।

यथा—‘शैलेन्द्रप्रतिपाद्यमानगिरिजाहस्तोपगूढोद्भवस्रोमायादिविषंशुलाखिलविधिव्या-
याममहाकुलः । हा शैलं तुहिनाचलस करयोरित्युचिवान्सरिमत् शैलान्तःपुरमात्रमण्डल-
गणैर्येऽवताहः शिवः ॥’

आधारादाधेयस्याधेयादाधारस्य वा)धिक्येऽधिकम् ।

तत्राधारादाधेयसाधिक्यं यथा—‘शुगान्तकालप्रतिसंहृतात्मनो जगन्ति यस्यां सविकाशमासत । तनी ममुस्तत्र न कैटभद्विपस्तपोयनाम्यागमसंभवा मुदः ॥’ आधेयादाधारस्याधिक्यं यथा—‘नवेन्दुना तघ्नमसोपमेयं शवैकसिंहेन च काननेन । रघोः कुलं कुञ्जलपुष्पक्रेण तोयेन चाश्रीदनेन्द्रभासीत् ॥’

प्रतिपक्षबाधाशक्तौ तदीयतिरस्कारे प्रत्यनीकम् ।

यथा—‘चक्रेण विष्णोः कृतशीर्षक्षेपः प्रहर्तुमिच्छन्नपि नास्य शक्तः । राहु समानाख्यसथैव यथ्यान् तमोमिपः सन् भजति स्म चक्रान् ॥’

एकस्यैवोपमानोपमेयत्येऽनन्वयः ।

यथा—‘गगनं गगनाकारं सागरः सागरोपमः । रामरावणयोर्युद्धं रामरावणयोरिव ॥’

यत्र वस्तु स्वगुणमुत्सृज्यान्यगुणयोगात्तद्गुणतामेति स तद्गुणः ।

यथा—‘विभिन्नवर्णां गह्वरामजेन रस्यस्य रम्याः परितः स्फुरन्त्या । रत्नैः पुनर्वज्ररथा रथं स्वामानिन्विरे वंशफरीरनीलैः ॥’

तत्संस्क्रिष्टमपि वस्तु यद्गुणं नाश्रयति सोऽतद्गुणः ।

यथा—‘सज्जनसङ्गे विदुज्जनस्तु कसुस्तिमानभोसरई । सखिमण्डलमग्नपरिद्विद्धि कित गुण्यैव कुरंगो ॥’

स्वातन्त्र्येणाङ्गत्वेन संशयेनैकपद्येन वा अलंकाराणामेकप्रायस्थानं संकरः ।

तत्र परस्परनिरायेक्ष्यं स्वातन्त्र्यं यथा—‘मधुरया मधुक्षोभितमाधवी मधुसमृद्धिस्तमेधितमेधया । मधुकराद्नवा मुहुर्दुदत्तध्वनिभृता निभृताक्षरमुग्जगे ॥’ अत्र यमकानुप्रासयोः शब्दालंकारयोः संकरः । ‘लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवात्रनं नमः । अस्तपुस्तमेव दृष्टिनिष्कलतां गता ॥’ अत्रोत्प्रेक्षोपमयोः ॥ यथा—‘हुतहुताशनमर्मरचूर्णतां दधुरि-वामवणस्य रजःशृणाः । निषतिताः परितः पथिकमज्जानुपरि ते परिते पुरतो भृशम् ॥’ अत्र यमकोत्प्रेक्षयोः शब्द(र्थ)ालंकारयोः । उपकारकत्वमङ्गत्वम् । यथा—‘हरिरिव बलिवन्ध-करद्विदक्षितयुक्तः पिनाकपाणिमिव । कमलाश्रयथ विधिरिव जयति श्रीमूलराजतृपः ॥’ अत्र श्लेष उपमाया अङ्गम् । संशय एकतरस्यानिर्णयः । यथा—‘नयनानन्ददायीन्दोर्ध्वमेतत्प्रसीदति । अधुनापि निरुद्धाशमविशीर्णमिदं तमः ॥’ अत्र मुक्तेन सदाभेदारोधात्मिकमतिशयोक्तिः । किमेतदिति मुखं निर्दिश्य इन्दुसमारोपणात् रूपकम् । किं मुखनैर्मल्यप्रस्तावेऽन्योक्तिः । अर्धतयोः समुच्चयविवक्षायां दीपकम् । किं प्रदोषवर्णने विशेषणसाम्या-स्समाशोक्तिः । किं मदनेदीपककाव्ये वर्तत इति पर्यायोक्तिरित्यनेकालंकारसंशयः । एकस्मिन्पदेऽर्थशब्दालंकारस्योत्प्रेषात् एकपद्यम् । यथा—‘प्रथममरणच्छायास्तावत्ततः कन-

कप्रमस्तदनु विरहोत्ताम्यतन्वीकपोलतल्लुतिः । उदयति ततो ध्वान्तध्वसक्षमः क्षणदा-
मुखे सरसधिरिनीरुन्दच्छेदच्छविर्मृगलाञ्छनः ॥' अत्र जात्यनुप्रासयोः ॥

इष्टार्थस्याशंसनमाशीः ।

यथा—'अजस्रं यस्योच्चैः स्फुरदुरुभुजस्तम्मशिखरः स्थितो मुग्धक्षिग्धां जननिच-
योधिः कचचयः । प्रशस्तिप्रागल्भ्यं वहति मदमोहारिविजये ध्रियं वः स श्रीमान् प्रथम-
जिननाथः प्रथयतु ॥'

इति महाकविध्रीवान्मदविरचितायामलंकारतिलकाभिधानस्वोपश्रुताग्र्यानुशासन-
वृत्ती अर्पालङ्कारनिरूपणो नाम तृतीयोऽध्यायः ।

चतुर्थोऽध्यायः ।

अर्पालङ्कारानुक्त्वा शब्दालंकारानाह—

चित्रश्लेषानुप्रासवक्रोक्तियुक्तियमकपुनरुक्तवदाभासाः पदशब्दालं-
काराः । *

क्रमेण लक्षयति—

आकारगतिस्वरव्यञ्जनस्थाननियमच्युतगुप्तादिभेदैरनेकधा चित्रम् । व-
न्धस्य खङ्गधनुर्बाणमुसलशूलशक्तिहलच्छत्रपद्ममुरजचक्रस्वस्तिकाद्याकार-
सादृश्यादाकारचित्रम् ।

तत्र खङ्गबन्धो यथा—'मव्यानो परमानन्दकन्दोज्ज्वलनापवः । नतामराशिरोरत्नवि-
वर्धितनलप्रभा ॥' ध्वान्धिपरपारान्तप्रापणा पोतसंनिभा । मर्ता विमलतीर्थेण कुरु मे
निर्मल मनः ॥' धनुर्बन्धो यथा—'अवन्तज्ञानसंताननिध्यातमुवनश्रयः । यतीन्द्रसेव्यचरणः
प्रियेऽनन्तजिनोऽस्तु वः ॥' बाणबन्धो यथा—'मुखेन्दुचन्द्रिकापूररत्नामरचक्रोष्कः ।
करोतु धर्मो निर्मातुः सुरलोकनतः धियम् ॥' मुसलबन्धो यथा—'सदान्तान्तिर्जगन्नाथः
धियं शान्तिं तनोतु नः । नतशान्तशचीनाथः कृतशान्त्यर्चनो हि सः ॥' शूलबन्धो यथा—
'नित्यं कुण्ड्यादिसत्त्वेष्वहिंस्रः कुण्ड्वितिसंश्रुतः । करिराजकराकारकरो मामवताजिज्वः ॥'
शक्तिबन्धो यथा—'पदं प्रियामराभिह्यो भित्कर्मादेर्जिनः परः । रदनच्छेदधामोमो मोदाया-
स्तु शिवप्रदः ॥' अस्त्र व्याख्या—अराभिह्योऽराभिधानो जिनो मोदायास्तु । कथंभूतः ।
भित्कर्मादेर्भिनत्तीति भित् भेदकः । कस्य । कर्मादेः कर्मरूपशयोः । पुनः कथंभूतः । रदन-
च्छेदधामोमः रदनच्छेदधामा करिकलमदन्तच्छेदधवल्ल उमा कीर्तिर्यस्य स तादृशः ।
शेवं संबोधनम् । हलबन्धो यथा—'धियं वितनुता मल्लिस्तज्ञा जिनमतल्लिका । कामं कु-
न्दविभोदाररादोद्भूततामसः ॥' जिनमतल्लिका जिनप्रधानं तमलां समूहस्तामसम् ॥ छ-
त्रबन्धो यथा—'प्रिये धीमुखो देवः धितो मुनिभिरस्तु वः । नरामरनमन्मालिलिशमा-
नक्रमो जिनः ॥' पद्मबन्धो यथा—'एनश्छिनतु न इनः सुनयेव पुनः पुनः । ध्यानज्ञान-

धनस्थानः स्वनमिर्धनदनः स्वनः ॥^१ तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानः । आधिकरणेऽत्रानप्रत्ययः ।
 ध्यानज्ञानधनस्थानः श्रव्यायमानशकटस्वनः । अत्र कविनात्मशक्त्यतिशयात् गोमूत्रिका-
 चित्रमप्यन्तर्भावितम् ॥ मुरजबन्धो यथा—‘नेमिनाथ जिनाविघ्न शमिनां तनु नाविम ।
 भविना नुत नागधीस्त्वां विनाय घनागसां ॥’ ज्याख्या—हे नेमिनाथ जिन शमिना-
 मविघ्न विघ्नमावां तनु । कथंभूत । नाविम न निःप्रम अपि तु सप्रम । तथा भविना
 संसारिणा नुत । भविनेति जातावेकवचनम् । तथा त्वां विना घनागसां घनपाषाणां पु-
 द्याणां न अगधीर्भवति । न गच्छतीति अग्रा अविनश्वरेत्यर्थः । अयमभिप्रायः—स-
 पापा अपि पुरुषास्त्वां सेवमानाः पापमुक्तेरगधिवं लभन्ते । कविनामाङ्कितो य
 उरक्षकबन्धो यथा—‘सर्वं कृन्ततु कलमयं स भवतो वाग्भास्तितासीहृदः सद्गीतिथितवि-
 श्वपार्श्वभयहृत्फूटस्थिरोऽमर्महा । निर्मारः परवारिदप्रमतनुयस्य स्फुटा हारमामास्कीतिः
 सकले सदावतितले दत्तेशहासप्रभा ॥’ ज्याख्या—मवं हरन्तीति मयहृत्भिनः । पार्श्वभिधानो
 मवहत् । पार्श्वजिन इत्यर्थः । सती शोभना रीतिर्यस्य स सद्गीतिः । धितं विश्वं जगत्स्य
 स धितविश्वः । सद्गीतिश्चासी धितविश्वश्च सद्गीतिधितविश्वः । स चासी पार्श्वभयहृत्
 सद्गीतिधितपार्श्वभयहृत् भवतः सर्वं कलमयं कृन्ततु छिन्ततु । कथंभूतः । फूटस्थिरः ।
 फूट गिरिगृहं सद्गीतिस्थिरो विश्वलः । पुनः कथंभूतः । अमर्महा । न मर्माणि हन्तीति
 अमर्महा । निर्मारो निष्कन्दैः । परवारिदप्रमा श्यामवर्णा तनुयस्य । पुनः कथंभूतः ।
 वाग्भास्तितासीहृदः वाया वचनेनापि भस्मित निराकृतमसीहृदमवास्तव्यं येन । यस्य
 पार्श्वजिनस्य स्फुटा प्रकटा हारप्रभा कीर्तिरमात् । कथंभूता । सकलेऽवनितले दत्तेशहा-
 सप्रभा ईशस्य हासप्रभा भवत्वित्यर्थः । सा दत्ता यथा सा सथोक्ता । स्वस्तिकबन्धो
 यथा—‘प्रसीद स सदा वीर प्रभो धीर रजोम्बुद । प्रति मां ददस्व धेयः प्रधानायस-
 यतः ॥’ हे वीर स प्रतिहृ । तेति वीरस्य विशेषणम् । प्रसीद । कथंभूत । रजोम्बुद ।
 तथा मां प्रति धेयो ददस्व । प्रपात वत्तम । तथा सयत्न आयय प्रापय । ‘अय गती’ ।
 अयमानं प्रयुक्ते आपयति । आदिशब्दादशरद्वादशरचकसप्तशक्तिगोमूत्रिकानन्धावर्त-
 श्चत्वारयामरपटाप्रभृतीनि तत्तद्वद्वनान्पुण्यानि ॥

गतिचित्रं सर्वतोभद्रमतप्रत्यागतगोमूत्रिकार्धभ्रमरपदतुरगपदगभपदा-
 दिभेदैरनेकधा भवति ।

तत्र सर्वतोभद्रं यथा—‘दीर्घाकानिनि यत्रार्धे वाहिंकास्त्रस्वकाहि वा । काकोरेभमरे
 काका निस्त्रभय्यभसनि ॥’^१ ‘वारणागभीरा सा सारामीगयणारवा । कारितारिविधा
 सेना नातेषा वरितारिका ॥’ एवमन्यदपि ॥

ह्रस्वादिस्वरनियमो स्वरचित्रम् ।

१. पिरतार्जुनीये पद्यदशसर्गे पद्याविंशोऽयं श्लोकः. २. शिष्टपालवर्षेकोनविंशसर्गचतु-
 यत्तारिंशोऽयं श्लोकः.

यथा—‘अयं मदनगजनमन वरकमलभगतमन । गतजनन भदमरण भव भयगनर-
शरण ॥’ अत्र सर्वत्र ह्रस्वोऽकारः । एवं ह्रस्वेनेकारादिना दीर्घेणाकारादिना द्वित्र्यादिस-
रिथोदाहार्यम् ॥

एकद्वित्र्यादिव्यञ्जननियमो व्यञ्जनचित्रम् ।

एकव्यञ्जनं यथा—‘किकोकुकु ककेकाङ्क केकिकौकैककः ककः । ककुकी कः कका
काकः ककाकुकुक कौ ककुः ॥’ द्विव्यञ्जनचित्रं यथा—‘दूरादारदूराद दूराददूरादुरः ।
दरदी दहुरदरा दारे दारं दरीरदान् ॥’ एवं त्र्यव्यञ्जनचित्रं उदाहार्यम् ॥

कण्ठतालुमूर्धदन्तौष्ठादिस्थाननियमः स्थानचित्रम् ।

यथा—‘हूनुमूनृदितिसूनुं निन्युयुङ्मिमिमुम्भितुम् । स्थितिमृतुः धुतिनीतिस्मृती इषु
हजीदशी ॥’ अकण्ठोऽयम् । ‘आसाय सात्वती बाणं प्राणति कृष्णसर्पवद् । तत्पृष्ठे सा-
रथोपस्थे मोहापमोपतत्परः ॥’ अतालव्योऽयम् । ‘भीमभूनुं समायान्तं समायान्तं महा-
भुजः । अभ्यगच्छद्वासुरेवो वासुदेवो मधुं यथा ॥’ अमूर्धन्यः । ‘उभयोः शरराजीभिर-
शजीभिश्चमूकयोः । अर्जोऽनुधीः परामाजि परामाजि च ह्यजिरे ॥’ अदन्त्यः ।
‘नाचालीत्सात्यकिः शीर्यास्त तेन निहतस्तथा । गिरिः कररहाणतिः करिणा फीर्तयेऽत्र
किम् ॥’ निरीष्ठयः ॥

मात्राबिन्दुवर्णादिभेदैश्च्युतमनेकधा ।

तत्र मात्राच्युतकं यथा—‘भूतियोजिनमर्तव्यः कृपणाक्रान्तमण्डलः । महापद-
शुभावाप्त स्वत्सनः कृपतिः कुतः ॥’ अत्र कृपेति आकारस्य च्युतिः । बिन्दुच्यु-
तकं यथा—‘सहसा नलिनी ताराशरिता गगनावनिः । शोभते भूमिपालानां समा च
विबुधाधिता ॥’ सह हसेन वर्तते सहया । वर्णच्युतकं यथा—‘परहिततत्परो दुरित-
वारहो भगवान्भयनाशको जगति वीर इति सुरवन्दितः प्रथितशान्तिरलं मदनापहः
शिवमुखं शिवोद्भवो मङ्गल्यनाशको जगति वीर इति प्रभवः धियां नरसुरवन्दितः प्र-
थितशान्तिरलं वृषभो जयी जिनो मद्मदनापहः शिवमुखं तनुतो भवतां मुहुर्मुहुः ॥’ अत्र
सिद्धिछन्दसि त्रैमिनापस्तुतिः । अत्र चान्तरहस्यम्—‘परहिततत्परो दुरितवारहो भ-
गवान्भवमयनाशको जगति वीर इति । सुरवन्दितः प्रथितशान्तिरलं मदनापहः शिव-
मुखं तनुताम् ॥’ अत्र प्रमिताक्षरे छन्दसि धीवीरनापस्तुतिः । ‘दुरितवारहो भगवा-
न्नाशको जगति वीर इति प्रभवः धियाः । प्रथितशान्तिरलं वृषभो जयी शिवमुखं तनुतो
भवतां मुहुः ॥’ अत्र हुतविलम्बितछन्दसि वृषमनापस्तुतिः ॥

गुप्तकं क्रियाकारकसंबन्धविषयत्वेन चतुर्धा ।

तत्र क्रियागुप्तकम्—‘प्रत्यक्षेपि परोक्षेपि येन वीर्यं महीभृताम् । तस्य देवदुष्टकृत्य
के गुणग्रहणे वश्यम् ॥’ अत्र प्रत्यक्षेपीति क्रिया । कारकगुप्तकं यथा—‘केनेमी दुर्विदग्धेन

हृदये विनिवेशितौ । पित्तस्ते शरावेण वारि कङ्कारशीतलम् ॥' अत्र शराविति कर्मणो गुप्तत्वम् । संबन्धगुप्तकं यथा—'न मया गोरसाभिहतं चेतः कस्मात्प्रकुप्यसि । अस्थान-
रुदितैरेमी रत्नमालोहितेक्षणे ॥' अत्र न मे अगोरसाभिज्ञमिति संबन्धगुप्तकम् । पादगु-
प्तकं यथा—'द्युविग्रहामिनी तारसंराविविहृतधृतिः । हेमेषु गाढा शुशुभे ।' अत्र 'वि-
द्युतामिव संहतिः' इति चतुर्थपादस्य गुप्तत्वम् । आदिशब्दात्प्रशोत्तरप्रहेलिकादुर्वचसा-
दयोऽपि भवन्ति । पर कष्टकाव्यत्वात्कीटामात्रफलत्वाच्चात्र प्रपञ्चिताः ॥

परोक्तस्य श्लेषेण काका वान्ययोक्तिर्वक्रोक्तिः ।

तत्र श्लेषजोक्तिर्द्विधा भङ्गश्लेषेणामङ्गश्लेषेण च । तत्र भङ्गश्लेषेण यथा—'सद्वाः
प्रेयसि दीयतां प्रियतम द्वारं किम(मु)च्छाद्यते सत्कं सुन्दरि वाचितं कथय मे किं कस्य
सत्कं प्रिय । धीनाभेयजिनस्य मेज्जनजलं कस्तं जनः किं जलं दम्पत्यैरिति जल्पितं
जिनपतेः स्नानोत्सवे पातु वः ॥' अमङ्गश्लेषे यथा—'कोऽयं द्वारि, हरिः, प्रयागुपवन
शास्त्रामृगस्यात्र किं, कृष्णोऽहं दयिते, विभेमि नितरा कृष्णार्हं वानरात् । फान्तेऽहं मधु-
सूदनो, व्रज लता तामेव मध्वन्वितामित्यं निविषयीकृतो दयितया ह्रीतो हरिः पातु
वः ॥' यथा च—'मर्तुः पार्वति नाम कीर्तय न चेत्त्वां तावदिय्याम्यहं क्रीडाञ्जेन शि-
वेति सत्यमनघे किं ते शृगालः पतिः । नो स्थाणुः किमु कीलको नहि पशुस्वामी तु गौसा
गवां दोलाखेलनकर्मणीति विज्रगागीर्योगिरः पान्तु वः ॥' भिषकण्डो ध्वनिः काकुः ।
तद्वक्तोक्तिर्यथा—'लाक्षागृहानलविषाग्रसभाप्रवेशे । प्राणेषु वित्तनिषयेषु च नः प्रहस्य ।
आकृष्य पाण्डववधूपरिधानकौशान्स्वस्था भवन्ति मयि जीवति धार्तराष्ट्राः ॥' यथा च—
'अपि चण्डानिलोद्धूततारुहस्य महोदधेः । शक्येत प्रसरो रोमुं नानुरक्तस्य चेतसः ॥'

अदूरान्तरितावृत्तिरनुप्रासश्चेकवृत्तिलाटभेदेन त्रिधा ।

भाष्यतः पुनः पुनर्निबन्धः । अर्धाङ्गानां पदानां वा । सररसाद्यनुगतः प्रकृष्टो
न्यासोऽनुप्रासः ॥

स च त्रिधा भवतीत्याह—

सकृद्वर्णावृत्तिश्चेकानुप्रासः ।

वर्णावृत्तिरिति समस्त पदम् । यत्रैकस्य यथा—'ततोऽरुणपरित्यन्दमन्दीकृतवपुः
शशी । दग्ने कामपरिक्षामकामिनीगल्लपाण्डुताम् ॥' अनेकवर्णानां यथा—'निरानन्दः
कौन्दे मधुनि विधुरो बालवकुले न सखे सालम्बो लजमपि लवत्रे न रमते । प्रियहोर्नो
सङ्गं रचयति न चूते विचाराति स्पर्शस्मीलीलाकमलमधुपानं मधुकरः ॥'

१. व्यञ्जनपरस्यैकस्यानेकस्य वा समानव्यञ्जनस्योच्चारणे अत्रणयोर्विज्ञेयभावस्य
'दीदो गुडधि—' इति सूत्रमाध्यसंमतत्वेन जलद्वारार्थकता. २. 'सुखशीर्षजलेषु कम्'
इति भेदिनीतो जलार्थकशब्दस्य सुस्वार्थत्वमपि. ३. स्नानजलमित्यभिप्रायवतो मञ्जन-
जलशब्दस्य 'मम जनस्य जलम्' इत्यभिप्रायेण प्रशः.

असकृद्वृत्त्यनुप्रासः ।

वर्णावृत्तिरित्यनुवर्तते । यथा वर्णस्य 'वाचाटाकटपूतनाचटुपटुः कापथ्यसोटी पुटी विस्पष्टा नृतनाटिकानटमटी लाम्पथ्यमाटाटवी । व्याचष्टे प्रकटं जनाश्रुतिपुटी तटीरुते वो मुचा साटोपे मुवि नामिमावक्रमते मथ्यत्र वर्तिन्यपि ॥' अनेकस्य यथा—'स्वच्छन्दोच्छलदच्छकच्छकुहरच्छातेतराम्मुच्छटामूर्च्छन्मोहमहर्षिहर्षविहितस्नानादिकाहाय वः । भियादुपदुदारदुर्दुरदरी दीर्घादरिद्रदुमद्रोहोद्रेकमयोमिमेदुरमश मन्दाकिनी मन्दतान् ॥'

सकृदसकृद्वा पदावृत्तिर्लाटानाम् ।

अत्रापि पदावृत्तिरिति समस्तं पदम् । तेन पदस्य पदानां वा सकृत् असकृद्वा आवृत्तिर्लाटानां प्रियत्याह्वाटानुप्रासः । पदस्य यथा—'निशाकरकरस्मैरैर्गुणैर्गुणकतां मतैः । जने जनयति प्रीति प्रीत्यानतनृपो नृपः ॥' असकृद्यथा—'सम्यद् निषेध चतुरथतुरोऽप्युपाय-जित्वोरमुष्य च भुव चतुरस्थिराभीम् । विद्याचतुष्टयविनीतमतिजितात्मा काष्ठामवाप पुरुषार्थचतुष्टये यः ॥' अनेकस्यासकृद्यथा—'वस्त्रायन्ते नदीनां सितकुसुमपराः शक्रसं-क्षारा काशाः काशामा भाम्नि तासां नवपुलिनतटे स्त्रीनदीर्हसहंसाः । हंसामाम्भोद-मुक्तः स्फुरदमलवपुर्मैदिनीचन्द्र चन्द्रधन्वाङ्कः शारदस्ते जयकडुपनतो विद्विषां काल-कालः ॥' पदात्मकत्वाद्वाक्यस्य तस्याभ्या(प्या)वृत्तिर्यथा—'त्वमेकश्चेतसि न चैतयो-भिस्तदलं नृणाम् ॥'

एकेनानेकस्यार्थस्य युगपदुक्तिः श्लेषो भङ्गाभङ्गाभ्यां द्विधा ।

एकेन पदेन वाक्येन वा अनेकस्य द्वयोश्वादीनां वा अर्थानामभिधानं श्लिष्यन्ति शब्दा अत्रेति श्लेषः । हरिप्रभृतयः शब्दा अनेकार्थाभिधायिनः सन्तीत्याह—युगपदे-कस्मिन्प्रयोगे । स च भङ्गाभङ्गाभ्यां द्विधा । भङ्गश्लेषोऽभङ्गश्लेषश्च । तत्र श्लेषनाङ्गश्लेषः । स वर्णलिङ्गवचनविभक्तिप्रत्ययपदभाषाभेदेनेकथा भवति । तत्र वर्णश्लेषो यथा—'प्रति-कूलतामुपगते हि विधी विफलत्वमेति बहुसाधनता । अवलम्बनाय दिनमर्तुरभून्न पतिष्यतः करसहस्रमपि ॥' अत्र विधिविधुषेति इकारोकारयोर्वैयर्थ्योः श्लेषः । लिङ्गश्लेषो यथा—'भक्तिप्रह्वविटोरुनप्रणयिनी नीलोत्पलस्पथिनी ध्यानालम्बनता समाभिनिर्तनार्तेहितप्रा-प्तये । लावण्यस्य महानिधी राक्षेकतां लक्ष्मीदशोस्तन्वती युष्माकं कुरतां भवार्तिशमनं नेत्रे तनुर्वा हरेः ॥' वचनश्लेषो यथा—'प्राज्यप्रभाः प्रमवो धर्मस्थास्तरजस्तमाः । इदतां निर्नुतात्मान आयोऽन्येऽपि मुदं जिनाः' । अत्रैकपक्षे एकवचनम् । द्वितीयपक्षे बहुवचनम् । स्यादीना त्यादीना च भङ्गाद्विभक्तिश्लेषो यथा—'विषं निजगले येन धेके च भुजगप्रभुः । देहं येनाहजो दग्धो(?) जाया च स जयनजः ॥' प्रकृतिश्लेषो यथा—'विहितापर(चि)ति-

१. 'लिङ्गवचनयोः श्लेषो यथा—' इति काव्यप्रदीपे. २. 'प्राज्यप्रभाः, वः, निर्नुतात्मा, नः' इत्यपि पदच्छेदः. ३. 'चके' इति कृष्णातोर्लिटि, चक्रशब्दात्सप्तम्यां च समानम्.
४. 'देहे' इति दहधातोर्लिटि, देहशब्दस्य सप्तम्यां च.

महीयसां द्विपतामाहितसात्वतो षलेः । अथ सानुचरस्त्वमुर्चकर्महतामप्युपरि क्षमाश्र-
ताम् ॥' अत्रापचितिरिति चायेथितेति च रूपम् । प्रत्ययशेषौ यथा—'येन ध्वस्तमनो-
भवेन पलिजित्कायः पुरास्त्रीकृतः' । अत्र अस्त्रीकृतः स्त्रीकृतश्चेति चिडीप्रत्यये शेषः ।
पदशेषो यथा—'जननीतिमुदितमनसा नित्यं सुस्वामिना कृतानन्दा । सा नगरी नगत-
नया गौरीव मनोहरा भ्राति ॥' संस्कृतप्राकृतमागधपिशाचसूत्रेणापभ्रंशभाषाणां संकरे
भाषाश्लेषः । तत्र संस्कृतप्राकृतयोर्व्या—'सरले साहसरारं परिहर रम्भोरु मुत्र संर-
म्भम् । विरहं विरहायासं सोढुं तव चित्तमसहं मे ॥' संस्कृतमागधयोर्व्या—'शलं शल-
न्तुलं वा विशन्तु शपला पशं विजङ्गा वा । अशमदशं दुःखीला दिशन्ति काले खला
अशिवम् ॥' संस्कृतपैशाचिकयोर्व्या—'चम्यककलिकाकोमलकान्तिकपीलाय दीपिका-
नङ्गी । इच्छति गजपतिगमना चपलायतलोचना लपितुम् ॥' संस्कृतसूत्रेन्योर्व्या—
'अधरदलं ते तरुणा मदिरामदमधुरवाणि सामोदम् । साधु पिरन्तु सुपीवरपरिणाहिपयो-
धराग्ने ॥' संस्कृतापभ्रंशयोर्व्या—'क्रीडन्ति प्रसरन्ति मधु कमलप्रणयि लिहन्ति ।
भ्रमरा मित्र सुविभ्रमा मत्ता मूरि रसन्ति ॥' वृणामपि भाषाणां योगो यथा—'भालो-
लनमले चित्ते ललाम कमलालये । पाहि चण्डि महामोहमहमीमपलामले ॥'

असृष्टितभेदैरभङ्गश्लेषः ।

यथा—'किं तत्रास्ति निरन्तर न भवतः सङ्गः कुरङ्गीदृशां किं वा तत्र तथा पयोधर-
परिवृद्धोऽपि नाहादकः । यन्मामत्र विहाय निवृत्तिमना नाथोज्ज्वलन्तं गतः पायाद्बोऽभि-
हितः स भोजसुतया देवः शिवानन्दनः ॥'

तुल्यं श्रुतिक्रमा क्षरावृत्तिर्यमकम् । तच्च श्लोक-श्लोकार्धपादभागभेदैरनेकधा ।

तत्र श्लोकयमकं महायमकं यथा—'सत्त्वारम्भतोऽवश्यमवलम्बिततारवम् । तर्पदारण-
मनैषी दावानलसमस्थितः ॥' असावेव पृथगर्थतया द्विं परावर्तनीयः । अर्धोपृत्या अर्ध-
यमकं समुद्रकं यथा—'ननाम लोको विदमानवेन मही न चारित्रमुदारधीरम्' । इदमर्थं
पृथगर्थतया द्विः परावर्तनीयम् ॥

पादयमकं सुखं संदंश आवृत्तिगर्भसंक्षटकपुच्छपङ्क्तिपरिवृत्तियुग्मकभे-
दैर्नवधा ।

तत्र प्रथमद्वितीययोः पादयोरावृत्त्या मुक्तयमकं यथा—'चक्रं दहतारं चक्रान्द ह
तारम् । खगेन तवाजौ राजन्नरिणारी ॥'

प्रथमतृतीययोरावृत्त्या संदंशः ।

१. दमयन्तीकयास्थोऽप्ये श्लोकः. २. 'स त्वारं मरतोऽवश्यमवलं बिततारवम् । त-
र्वेद रणमनिषीदावानलसमस्थितः ॥' इति काव्यप्रदीपे रुद्रालंकारे च स्फुटः. ३. 'न
नामलोऽकोविदमानवेनमहीनचारित्रमुदारधीरम्' इति रुद्रालंकारे.

यथा—‘सारं गवयसान्धिराजस्काननमप्रतः । सारद्वयसान्धिराजं शिखरे गिरेः ॥’

प्रथमचतुर्थयोरावृत्त्या संदंशः ।

यथा आहृतिः—‘आसन्नदेवा नरराजराजिरुचस्तदनाम्रियमत्र नाद्री । श्रीदाकृतो यत्र दिगन्तनागा आसन्नदेवानरराजराजिः ॥’

द्वितीयतृतीययोरावृत्त्या गर्भः ।

यथा—‘यो राज्यमासाद्य भवत्यचिन्तः समुद्रतारम्भरतः सदैव । समुद्रतारं भरतः स देवप्रमाणमारभ्य पयस्युरास्ते ॥’

द्वितीयचतुर्थयोरावृत्त्या संदष्टकम् ।

यथा—अमरनगरस्मेराक्षीणां प्रपश्यति स्फुरत्सुरतरुचये कुर्वाणानां बलक्षमरंहसाम् । इह सह सुरैरायान्तीनां नरेश नगेऽन्वहं सुरतरुचये कुर्वाणानां बलक्षमरंहसाम् ॥’

तृतीयचतुर्थयोरावृत्त्या पुच्छम् ।

यथा—उत्तुहमातङ्गकुलकुलो यो व्यज्जेष्ट शत्रून्समरे सदैव । स सारमोनीय महारिचक्रं ससार मोनी यमहारिचक्रम् ॥’

चतुर्णामपि परस्परावृत्त्या पङ्क्तिः ।

यथा—‘रम्भारामा कुहवककमलरम्भारामाकुहवककमला । रम्भारामाकुहवककमला रम्भारामाकुहवककमला ॥’

प्रथमचतुर्थयोर्द्वितीयतृतीययोरावृत्त्या परिवृत्तिः ।

यथा—‘मुंदा रतासी रमणी यता यां स्मरस्यदोऽलं कुर्वतेन बोधा । स्मरस्यदोऽलंकुर्वतेऽनबोधांमुरारतासी रमणीयतायाम् ॥’

प्रथमद्वितीययोस्तृतीयचतुर्थयोरावृत्तिर्युग्मकम् ।

यथा—‘विभाति रामापरमारणस्य विभाऽतिरामा परमा रणस्य । सदैवतेजोजितराजमाना सदैव तेजोऽजितराजमाना ॥’ पादमागयमकानि अत्रैव रीत्यानेरुधा भवन्ति । तानि च काव्यहृदयशङ्खुत्वाभोक्तानि ॥

भिलरूपाणां शब्दानामेकार्थतेव पुनरुक्तवदाभासः ।

यथा—‘स त्व सम्पक् समुन्मीत्य हृदि भोसि विराजते । द्विषमरीणा त्वं सेनां बाहिनीमुदकम्पयः ॥’

इति धीवाग्मदविचितायांमलंकारतिलकाभिधानस्वोपशङ्काव्यानुशासनवृत्तां -

शब्दालंकारविवेचनचतुर्थोऽध्यायः ।

१. ‘स्मेराक्षीणां’ इति शोभनम्, २-३. ‘मासीय’ इति पाठ आसीद. तथापि रुद्र-
तालंकारस्योऽयं पाठः साध्यान्वृतः. ३. अस्य श्रीरुद्रस्वार्थोऽनवगतः. ४. रुद्रतालंका-
रस्योऽयं श्लोकः. ५. सप्तस्यन्तत्वेन दोषाभावः. ६. अरीणामिति सेनाविरोधणम्.

पञ्चमोऽध्यायः ।

दोषमुक्तं गुणयुक्तमलंकारभूषितं शब्दार्थरूपमुक्तं काव्यशरीरम् । परं तत्त्वप्राणिशरीर-
मिव निरात्मके न प्रतिभासते । अतः काव्यस्य प्राणभूतान्तरसानाह । यदाह—‘यामिनी-
वेन्दुना मुक्ता नारीव रमणं विना । लक्ष्मीरिव कृते त्यागाच्च वाणी भाति नीरसा ॥’
यथा च—‘साधुपाकेऽप्यनास्वाद्यं भोज्यं निर्लेवणं यथा । तथैव नीरसं काव्यमिति ब्रूमो
रसान् (खल) क्रमाद् ॥’

तत्र विभावानुभावैर्व्यभिचारिमिश्राभिव्यक्ता रतिहासशोकक्रोधोत्साह-
भयजुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिनो भावाः, क्रमेण शृङ्गारहास्यकरुणारौद्र-
वीरभयानकवीभत्साद्भुतशान्ता नव रसा भवन्ति ।

परस्परमास्पाद्यधात्मिका रतिः । हासश्चेतोविकाशः । वैधुर्यं शोकः । तीक्ष्णत्वं क्रोधः ।
संश्रमो वैह्वयम् । भये संक्रोधः । जुगुप्सा चित्तविस्तारः । [आश्चर्यं] विस्मयः । तृष्णा-
क्षयः शमः ॥

अथ क्रमेण रसाद्भक्षयति—

स्त्रीपुंसयोः परस्परावलोकनमात्यर्तुहर्म्यपुरदौलनदीचन्द्रोपवनोद्यानदी-
र्घिकामलक्रीडायिलेपनादिविभावा जुगुप्सालस्यौड्यवर्जसर्वव्यभिचारिभावा
रतिः । स्थायीभावश्चर्पणीयतां गतः शृङ्गारः ।

‘स्त्रीपुंसयोः’ इति वचनात् समविषयग्रामसमययोः स्थिरानुरागयोः संप्रयोगसुखविणो-
र्युनोः स्त्रीपुंसयोर्वा परस्परं रतिः स एव शृङ्गारः । देवगुरुमुनिपुत्रादिविषया तु रतिरनु-
मात्र एव, न पुनः शृङ्गारः । तत्र देवविषया यथा—‘नो मुक्तये स्पृहयामि नाथ विभवैः
कार्थं न सांसारिकैः किं त्वावीज्य करी पुनः पुनरिदं त्वामीशगर्भ्यधेये । स्वप्ने जाग-
रणे स्थितौ विचलने दुःखे गुले मन्दिरे कान्तारे निशि वासरे च सततं भक्तिर्ममास्तु
स्वयि ॥’ एवमन्यदपि । ये चास्यानुगताः कटाक्षमुज्ज्वलप्रभृतयोऽनुमात्रास्तेषामग्रे प्रप-
द्यमानत्वाप्राप्त विस्तरः ॥

॥ च संभोगविप्रलम्भाभ्यां द्विधा ।

तत्र संभोगमाह—

एकान्तमुत्तमयो घृत्यादिव्यभिचारी रोमाञ्चस्वेदकम्पाश्रुमोचनमेखलास्त्व-
लनध्वसितसाध्वसंकेशवन्धवस्त्रसंयमनाभरणादिमात्यादिसम्यग्निवेशनविचि-
त्रेक्षणचातुप्रभृतिवाचिककायिकव्यापाराभावः परस्परालिङ्गनचुम्बनावलोक-
नाद्यनन्तभेदः संयुक्तयोः संभोगः ।

तथा—‘वचेन्दुः रिमनमातनोदधिगने रथी विटासभिर्वा बाहू कष्टकपोरकाण्यविभृतां

प्राप्त गिरो गौरवम् । किं नाहानि तवातिथेयमद्यजन्स्वस्वापतो याचित संप्राप्ते मयि नै-
तदुज्जति कुचद्वन्द्वं पुनः स्पर्धताम् ॥'

अथ विप्रलम्भमाह—

औत्सुक्यमदग्लानिनिद्रासुप्तप्रबोधचिन्तायासाश्रमनिर्वेदमरणोन्मादमह-
ताव्याधिस्वप्नापस्मारादिव्यभिचारी संतापजागरकाश्च्यप्रलापसामनेत्रवचोव-
क्रतादीनसंचरणानुकारलेखलेखनवाचनस्वभावनिहववार्ताप्रश्नस्नेहनिवेदन-
सात्विकानुभवनशीतप्रयोगसेवनमरणोद्यमसंदेशदानाद्यनुभावो विमुक्तयोर्वि-
प्रलम्भः । स चाभिलाषमानप्रवासभेदाद्विधा ।

देवात्(पितृमातृस्वामि)पारवश्यादभिलाषविप्रलम्भो द्विधा ।

तत्र देवाद्या—‘नगरपरिघरीधौ बाहुदण्डी ममैतौ विजितकनककुम्भा सा च तस्याः
कुचभ्रीः । तव शिशिरसमीरर्धेप नीहारसारक्षितयमपि समेतं दुर्लभं रात्रेण ॥’ पितृ-
मातृपारवश्याद्या—‘ज्वलतु गगने राज्ञौ रात्रावखण्डकलः शशी दहतु मदनः किं वा
मृत्योः परेण विधास्यति । मम तु दयितः श्लाघ्यस्तातो जनन्यमलान्वया कुलम[म]लिन
न स्वेवाय जनो न च जीवितम् ॥’ स्वामिपारवश्याद्या—‘स्मरनवनदी पूरेणोडा मुहु-
र्गुहसेतुभिर्व्यसि विधृता दुःखं तिष्ठत्यपूर्णमनोरथा । तदपि लिखितप्रत्यैरहैर्मुहुर्मुहुर्मुखा
नयनलिनीनालानीतं पिबन्ति रत्नं प्रियाः ॥’

मानः प्रणयभङ्गेऽप्यभ्यां द्विधा ।

तत्र प्रणयभङ्गाद्या—‘गतप्राया रात्रिः कृशतनुशशी जीर्वत इव प्रदीपोऽयं निद्रा-
वशमुपगतो घूर्णित इव । प्रणामान्तः कोपस्तदपि न जहाति कुधमहो लनप्रत्यासत्या
हृदयमपि ते चण्डि कठिनम् ॥’ ईर्ष्याया—‘संध्यां वत्प्रणिपत्य लोकपुतो बद्धाङ्ग-
लिङ्गवत्ते धत्ते यद्य नदी त्रिजगदिरसा तच्चापि सोढं मया । धीर्याताम्पुमिन्मन्यने यदि
हरिं कस्माद्विषं भक्षितं मा स्त्रीलम्पट मां स्पृशेत्समिहतो गौर्या हरः पातु वः ॥’

कार्याच्छापादेवात्पारवश्याच्च प्रवासः ।

कार्याद्या—‘याते द्वारवतीं तदा मधुरिणी तद्वत्स(स)म्पानतां कालिन्दीतटरूढजुल-
लतामालिङ्ग्य सौतकण्ठया । तद्वीतं गुरुशप्यगदगदलत्तास्त्वं राधया येनान्तर्जलचारि-
भिर्जलचरैरप्युत्तमुत्कृजितम् ॥’ शापाद्या—‘शापान्तो मे भुजवशयनादुत्थिते शार्ङ्गपाणी
शेषान्मासान्गमय चतुरो लोचने मौलित्वा । पथादावां विरहगणितं तं तमात्मा-
भिलाष निर्वेदयावः परिणतशरचन्द्रिकासु क्षणसु ॥’ देवाद्या—‘आवृष्टाणि व्यथयति
मनो दुर्गटा वासरर्थरेखादिह क्षण्य रजर्वामेकिका चक्रवाकिः । नान्यासक्तो न सन्तु कु-
पितो नानुरागच्युतो वा देवासक्तस्तदिह भवतीमस्वतन्त्रस्यज्जामि ॥’ पातदपरम्य—

१. ‘नागानि’ इति पाठः. २. ‘त्रिधा’ इति उचितम्.

‘उद्यत्प्रेम्णि प्रथमवयसि प्रावृषि प्राप्तवलां स्कन्धावारं जिगम्पिपुरां मतिप्रयो मां विहाय ।
सेयं जाता जगति सकले सुप्रसिद्धा जनोक्तिरप्रप्राप्तप्रसन्नतमये मक्षिकासंनिपातः ॥’

अथ हासरसमाह—

विकृतवेपादिविभावो नासौष्ठकपोलस्यन्दनदृष्टिव्याकोशनापकुञ्चनस्वेदा-
स्वरागपार्श्वग्रहणाद्यनुभावो निद्रावहित्यतन्द्रात्रपालस्यादिव्यभिचारी हासा-
भिधानस्यायीभावश्चर्वणीयतां गतो हासरसतां याति । स चोत्तमानां स्नि-
तरूपः, मध्यमानां विहसितरूपः, अधमानामपहसितरूपो भवति ।

तत्र

स्तिर्नापद्विहसितकपोलं सौष्ठवोपेतदृष्टिभावमप्रेक्ष्यमाणदशनं भवति ।
विहसितं पुनराकुञ्चिताक्षिकपोलमीपदुद्भूतमुखरागं भवति । अपहसितं
त्यस्यानहसितं साश्रुकणाक्रान्तनेत्रमुत्कम्पितांशशिरोविभागं भवति ।

तत्र सामान्यद्वयोदाहरणम्—‘श्रुतः समस्तजनहासकर करेणोस्तावत्स्वरः प्रसरमुन-
मयाविकारः(१) । यावच्छलासनविलोलनितम्बाविम्बविस्तरवस्त्रमवरोधवधूः पपात ॥’

अथ करुणमाह—

इष्टयियोगानिष्टसं[प्र]योगविभावो दैवोपालम्भनिःश्वासतानवमुखश्लेष-
रभेदाश्रुतपातवैवर्ण्यप्रलयस्तम्भ[वै]कम्पभूलुठनविलापगात्रांशाद्यश्रुभावनिर्धे-
दग्धानिचिन्तौत्सुक्यमोहश्रमत्रासविपाददैन्यव्याधिजडतोन्मादापसारालस्य-
मरणप्रभृतिदुःखमयव्यभिचारी चित्तवैधुर्यलक्षणः शोकाभिधानः स्पायि-
भावश्चर्वणीयतां गतः करुणरसतां याति ।

यथा—‘हा मातस्त्वरितासि कुत्र किमिदं हा देव ताः काशियो धिर प्राणान् पति-
तोऽगनिर्दुतवदस्त्वद्देवु दग्धे दत्ती । इत्ये पर्यमध्यद्वक्करुणाः पीतह्राना गिरधिप्रस्थानपि
रोदयन्ति गतपा कुर्वन्ति भित्तीरपि ॥’

अथ रीदमाह—

हारापहारदेशनात्यभिजनविद्याकर्मनिन्दासत्यवचनस्वभृत्याविशेषोपहा-
सवाक्याभाष्यद्रोहमात्सर्यादिविभावो नयनरागभृकुटीकरुण(र्ण)दन्तौष्ठपीड-
नगण्डस्फुरणहस्ताग्रनिःशेषतादनपाटनपीडनप्रहरणाहरणशस्त्रसंपातरुधिरा-
कर्षणच्छेदनाद्यनुभाव औश्यावेगोत्साहविबोधनार्थनापलादिव्यभिचारी क्रो-
धाभिधानः स्पायीभावश्चर्वणीयतां गतो रीदरसतामाप्नोति ।

यथा—‘उत्कृत्योत्कृत्य गर्मानपि शक्यतः क्षत्रसंतानरोधात्कामं विःसप्तकृत्यो जगति
विश्रुतः सर्वतो राजवंशान् । पिबूष (?) तद्रक्तपूर्णदूदसवनमहानन्दमन्दायमानक्रोधाग्नेः
सर्वतो मे न खलु न विदितः सर्वभूतैः स्वभावः ॥’

अथ वीरमाह—

प्रतिनायकवर्तिनमविनयसंमोहाध्यवसायबलशक्तिप्रतापप्रभावविक्रमाधि-
क्षेपादिविभावः स्वैर्यौदार्यधैर्यगाम्भीर्यशौर्यविशारदाद्यनुभावो धृतिस्मृत्यो-
ऽप्यगर्वामर्षामर्त्यावेगहर्षादिव्यभिचारी उत्साहाभिधानः स्थायिभावश्चर्वणी-
यतां गतो वीररसतां याति ।

॥ च त्रिधा । दानवीरो धर्मवीरो युद्धवीरश्च । तत्र दानवीरा बलिजीमूतबाहनादयः ।
तथा—‘स्वस्ति स्वागतमर्प्यहं वद विभो किं दीयतां मेदिनी का (किं) मात्रा मम विक्र-
मश्रयमिदं दत्तं गृहीतं मया । मा देहीत्युच्यते किं हरिरयं पात्र किमस्मात्परमिदं बलि-
नार्चितो मममुखे पायास्तु वो वामनः ॥’ यथा च—‘शिरामुलैः स्यन्दत एव रक्तमद्यापि
देहे मम मांसमस्ति । लक्षि न पश्यामि तवैव तावता किं भक्षणार्थं विरतो गहत्मन् ॥’
धर्मवीराः धीपार्श्वमहावीरप्रभृतयः । ‘इन्तक्षतानि करजैश्च विपाटितानि मोद्विभ-
सान्द्रपुलके भवतः शरीरे । दत्तानि रक्तमनसा मृगराजवत्त्वा जातस्पर्शैर्मुनिभिरप्यवलो-
कितानि ॥’ यथा च—‘शठकमठविमुक्ताप्रावसंघातपातव्यपितमपि मनो न ध्यानतो यस्य
नेतुः । अचलदचलतुल्य विश्वविश्वकपीरः स दिशतु शिवमीतः पार्श्वनाथो जिनो वः ॥’
युद्धवीरा रामादयो मन्तव्याः ॥

अथ भयानकमाह—

पिशाचादिविकृतस्वरश्रवणतदवलोकनस्वजनवधबन्धादिदर्शनशून्यगृहा-
रण्यतमआदिविभावः करकम्पचलदृष्टिनिरीक्षणकरस्पन्दशुष्कौष्ठकण्ठमुखवै-
वर्ण्यस्वरभेदाद्यनुभावः शङ्कापसारमरणत्रासचापलवेगदैन्यमोहादिव्यभिचारी
स्त्रीनीचानां स्थायिकभयाभिधानः स्थायिभावश्चर्वणीयतां प्राप्तो भयानको
रसः ।

यथा—‘जाताकस्मिन्कविस्मयः किमिदमित्यारण्यमानः सुतैः सवःस्तस्मिन्तर्कणाल-
चलनादिगन्तितः कम्पयन् । अन्नता जनितज्वरः ॥ मृगयाकोलाहलः कोऽप्यभू-
द्यनेन स्फुटदीव निर्भरभूत ग्राह्याण्डमाण्डोदरम् ॥’

अथ धीमत्समाह—

अहृद्यानामुद्धान्तप्रणपूतिकृमिकीटादीनां दर्शनश्रवणादिविभावोऽङ्गसं-
कोचदृष्टासनासामुस्तविकूणनाच्छादननिष्ठीवनाद्यनुभावोऽपसाररौच्यमोहग-

कारुण्यः । शङ्कानिष्टोत्प्रेक्षा । चापलं चेतोऽनवस्थानम् । आलस्य पुरुषार्थवनादरः । हर्षधेतः प्रसादः । गर्वः परावज्ञा । अत्युग्रता चण्डता । प्रबोधो विनिर्द्वलम् । ग्लानिर्वैल-
पचयः । दैन्यमनञ्जस्यम् । श्रमः खेदः । उन्मादधित्तस्य विप्लवः । मोहो मूढत्वम् ।
चिन्ता ध्यानम् । अमर्यः प्रतिचिकीर्षा । त्रासधित्तचमत्कारः । अपस्मार आवेशः । नि-
र्वेदः स्वावमाननम् । आवेगः संभ्रमः । वितर्कः संभावना । असूया अक्षमा । मृतिभिन्-
माणता । एते च शान्तिस्थित्युदयप्रशमनशबलत्ववर्माणः ।

तत्र निद्रायाः स्थितिः (शान्तिः) यथा—‘प्रत्यग्नोन्मेषजिह्वाक्षणमनभिमुखी रज्जरीप्रमाणा-
मात्मव्यापारगुर्वज्जितजललवाक्षम्भणीः स्वाङ्गभङ्गैः । नागाकं (ङ्क) मौक्तुमिच्छोः शयनगु-
रुफणाचक्रवालोपधान निद्राच्छेदामितामा चिरमवगु हरेर्दृष्टिराकेकरा कः ॥’ स्थिति-
र्यथा—‘लीनेव प्रतिभिम्बितेव लिखितेबोल्कीर्णरूपेव च अत्युत्तेव च वज्रलेपघटितेवान्त-
र्निष्ठातेव च । सा नश्येत्सि कीलितेव विशिखैधेतोमुखः पञ्चभिध्विन्तासंततितन्तुजालनि-
विदस्यूतेव लमा प्रिया ॥’ अत्र वितर्कस्य स्थितिः । उदयो यथा—‘कृतगुहतरहाराच्छे-
दमालिङ्ग्य पर्यां परिशिधिलितगात्रे गन्तुमापृच्छयमाने । विगलितनवमुक्तास्थूलवाण्याम्बु-
विन्दुस्तनयुगमबलायास्तत्क्षणादौदित्य ॥’ अत्र विपादस्योदयः । सधिर्यथा—‘एकेना-
क्ष्णा प्रवितततरुया पाटलेनास्तसंस्थं पश्यत्यक्ष्णा स्वजललुलितेनापरेण स्वकान्तम् । अङ्क-
दृष्टेदे दयितविरहाक्षङ्किनी चक्रवाकी ह्रीं संकीर्णौ रषयति रसौ नर्तकीव प्रगल्भा ॥’ अत्र
रोपेदन्ययोः सधिः । शबलता यथा—‘काकार्यं शशलक्ष्मणः क्व च कुलं भूयोऽपि द-
श्येत सा दोषाणां प्रशमाय नः श्रुतमहो कोपेऽपि कान्तं मुखम् । किं वक्ष्यन्त्यपरुत्तमयाः
कृतधियाः स्वप्रेऽपि सा दुर्लभा चेतः स्वास्थ्यमुपेहि कः सलु जनो धन्यो पुं धास्यति ॥’
अत्र विनर्कान्मुख्यमतिस्मरणशङ्कादन्यभूतिचिन्तानां शबलत्वम् । एवमन्येष्वपि व्यभि-
चारिप्राहार्यम् ॥

अथ सात्विकानाह—

लम्भस्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभङ्गश्च वेपथुः ।

वैषर्ण्याश्रुप्रलापाश्च इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः ॥

यथा—‘वारंवारं तिरयति सुषावृद्धो बाष्पपूरस्तत्सकलोपहितजडिमल्लम्भमभ्येति
गात्रम् । सद्यः सिपयनविरतोत्कम्पलोलादुल्लेकः पाणिलेखाविधिषु नितरां वर्तते किं
करोमि ॥’ अत्राभुस्तम्भस्वेदवेषुरूपान्वतारः सात्विकमात्राः । ‘सर्वाङ्गीणविसारिभूरिपु-
लकोद्ग्रेदश्रुतकशुकाः स्वाकृतं गुरुबाष्पगद्गदगिरा सख्यं गिरन्त्यो मुहुः । प्राप्तव्यः क-
थमेव वक्ष्यम इति म्लायन्मुखास्त्वामम्ः श्रीमद्भागवतं वीक्ष्य चित्रलिखितप्रख्या मृगाक्ष्यो-

१. अत्र ‘काकार्यम्’ इति वितर्कः, ‘भूयोऽपि’ इत्यात्मुक्त्यम्, ‘दोषाणाम्’ इति मतिः,
‘कोपेऽपि’ इति स्मृतिः, ‘किं वक्ष्यति’ इति शङ्का, ‘स्वप्रेऽपि’ इति दैन्यम्, ‘चेतः स्वास्थ्यम्’
इति धृतिः, ‘कः सलु’ इति चिन्ता, स्फुटं पूर्वपूर्वोपमर्देन प्रतीयमाना शबलता चम-
त्कारः इति काव्यप्रदीपे स्पष्टमुक्तम्.

ऽमवन् ॥' अत्र रोमाञ्चस्वरभेदवैवर्ण्यप्रलापाद्यत्वारः सात्त्विकभावाः । एवं च नव स्था-
पितस्त्रयस्त्रिंशद्यभिचारिणोऽष्टौ सात्त्विका इति पञ्चाशद्भावा यमूनुः ॥

अथैतानभिधाय तदामासानाह—

तत्र वृक्षादिष्वनौचित्येनारोप्यमाणौ रसभावौ रसभावाभासतां भजतः ।

यथा—'मधुक्षिरेफः कुसुमेकपात्रे पपी प्रियां स्वामनुवर्तमानः । शृङ्गेण संस्पर्शनिमी-
लिताक्षौ मृगीमकरद्वयत कृष्णसारः ॥' अनौचित्येन यथा—'तद्वक्त्रं यदि मुद्रिता शशिकृपा
तपोरिस्मत्तं का सुया सा दृश्येदि हारितं कुवलयैस्तावेद्रिरो विष्वधु । सा चैत्कान्तिरत-
न्मैव कनकं किं वा बहु धूमहे यत्सत्यं पुनश्चक्रवस्तुविमुक्तः सर्गकमो वैधसः ॥' अत्रानु-
रागविमुक्तयो सीतायो रावणसौक्तिः । आदिशब्दाद्यन्दादीनां यथा—'भङ्गुलीभिरिव
केशमन्थयं संनिरुध्य तिमिरं मरीचिभिः । कुम्बलीकृतसरोजलोचनं शुम्भतीव रजनीमुखं
शशी ॥' अस्मिन्नुदाहरणद्वये संभोगनृद्धारसाभासः । एवमन्येऽपि रसभावा भावाभावा-
द्योदाहरण्यः ॥

अथ रसानभिधाय दोषानाह—

स्वशब्दोक्तिविभाषादिप्रातिकूल्यप्रकृतिव्यत्ययविभावानुभावहेतुशब्द-
पुनःपुनर्दास्यकाण्डप्रपनाकाण्डाच्छेदाद्भातिवित्तराङ्गयननुसंधानानङ्गाभि-
धाना दश रसदोषाः । रसस्थायिव्यभिचारिणां स्वशब्देन वाच्यत्वं स्व-
शब्दोक्तिः ।

तत्र रसानौ स्वशब्दोपादानं यथा—'शृङ्गाती गिरिजानने सकृच्छो रता प्रवीरः रमरे
वीभस्तोऽस्त्रिमिरुत्पणी च भयकृन्मूलाद्भुतस्तुडया । रीशे रक्षविमर्दने य दसकृत्प्रभः
प्रशान्तधिरादित्यं सर्वरसात्मकः पद्मपतिर्भूयात्तनां भूतये ॥' स्वायिनां यथा—'रूपनि-
हितरन्ध्रं नयनानन्ददायिनि । अमृत्तस्या रतिः कापि प्रिये यादुविधायिनि ॥' अत्र र-
तिशब्दः । व्यभिचारिणां यथा—'समीक्ष्य दयितानने सकृच्छा मातङ्गचर्माम्बरं सन्नामा
भुजगे सविस्मयरसा चन्द्रेऽभ्रतलान्दिनि । तेषां जहमुत्तावत्कोकनरिषी रीता पपालोदरे
पार्वता नवसंगमप्रणयिनी रतिः शिवायास्तु वः ॥' अत्र मीढादयः ॥

कचित्संनारिणां न दोषः ।

यथा—'भीलुपणेन कृतवता सहमुग व्यावर्तमाना द्विया तैर्लपन्पुत्रध्वजनस वचनै-
नीतामिमुर्यं पुनः । इदामे वरमाप्तसाधनसता गोवि नो संगमे मेरोदस्तुडसा हरेण
हमना भ्रिय शिवायास्तु वः ॥' अत्र भीलुपणशब्द इव तदनुभाषो न तथा प्रती-
तिरुत् ॥

यत्र विभावानुभावद्वयः प्रतिकूला(स्त!)द्विभाषादिप्रातिकूल्यम् ।

यथा—'तजत मानवत्वं विमर्देन पुनरेति मनं चयं वरः । परध्वनाभिरितीमु-

दीरिते स्मरमते रमते स्म वधूजनः ॥' अत्र 'न पुनरेति चतुरे वयः' इति पदमनित्यतां प्रकाशयन् शान्तस्य विभावतां याति शृङ्गारस्य नोपयोगि । यथा—'प्रच्छन्नकामुकं दृष्ट्वा गुरुणा मध्यतो वधूः । विमुच्य सर्वव्यासङ्गं वनाय कुरुते स्पृहाम् ॥' अत्र सकलव्यासङ्ग-विमोचनवनस्पृहे शान्तस्यानुभावो ॥

परस्परबाध्यबाधकभावे पृथक्पृथगाश्रये अन्यस्तैरन्तरितत्वेऽङ्गत्वे च न दोषः ।

तत्र परस्परबाध्यत्वं यथा—'स्निग्धस्यामलकान्तिलिप्तविषयो वैलङ्गलाका घना वाताः सीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दकेकाः कलाः । कामं सन्तु हृदं कडोरहृदयो रामोऽस्मि मत्वं सहे वैदेही तु कथं भविष्यति इहा ॥ देवि धीरा भव ॥' अत्र धैर्यापत्तमारी परस्पर-बाध्यबाधकभावेनोपनिबद्धौ विप्रलम्भस्तोषकाराय । 'स्नायुव्यासनिबद्धकीवसतनुं नृत्यन्-मालोक्य मा चामुण्डा करतालकुशितलय इत्ते विवाहोरसवे । होमुद्रामगनुष यदिहसितं चित्रं समं शम्भुना तेनाद्यापि मयि प्रभुः स जगतामास्ते प्रसादेऽनुसुखः ॥' अत्र बीभत्सदा-स्परसयोर्मिमाथयत्वेन निबद्धयोनं दोषः । अन्यस्तैर(न)-न्तरितत्वे यथा—'भूरेणुदिग्वाध-वपारिजातमालारजोशस्वितपाहुमध्याः । गार्दं शिवाभिः परिरभ्यमाणान्सुराङ्गनास्त्रिभुजा-न्तरालाः ॥ सशोणितैः क्रव्यभुजां स्फुरद्भिः पद्भैः स्वप्नानामुपकीज्यमानान् । संवीजिता-ध्वन्दनवारिसेरुसुगन्धिभिः कल्पलतादुकूलैः ॥ विमानपर्वद्वतले निषण्णाः कुवङ्गलाविष्टतया तदानीम् । निर्दिश्यमाना ललनाङ्गुलीभिर्वीराः स्वदेहान्पतितानपश्यन् ॥' अत्र बीभ-त्सशृङ्गारयोरन्तरे वीरा इति परेन वीररसनिवेशात्त दोषः । अङ्गत्वे च यथा—'कोपा-रिक्विक्षुपागतोऽपि रमसादाकृष्य केशेष्वलं नीत्वा मोहनमन्दिरं दयितया हारेण बद्धा हृदम् । भूयो यास्यसि तद्गृहानिति मुहुः कण्ठार्पकद्वाक्षरं जल्पन्त्यध्रुवगोहस्त्रेन(?)सुकृती कथिद्रहस्ताव्यते ॥' अत्र केशार्कर्षणकथनादनादयो रौदानुभासा अपि रूपकबलादारो-पिताः शृङ्गारस्याङ्गत्वं भजन्ति ॥

प्रकृतीनामन्यथात्वेन कलायौचित्यपरिहारेण च निबन्धनं प्रकृतिव्य-त्ययः । तत्र प्रकृतयोऽनेकधा भवन्ति—तद्यथा । तत्र दिव्या मर्त्याः पाता-लीयाः । तथा दिव्यमर्त्या दिव्यपातालीया मर्त्यपातालीया दिव्यमर्त्यपाता-लीया च ।

दिव्या यथा—'स्मृतायं निजवारवासगतया वीणासमे तुष्यरोरुद्वीतं नलकूरस विरहादुत्कृष्टल रम्मया । तेनैरावणकर्णचापलमुषा शक्रोऽपि निद्रां जहद्व्यः कारित एव हासिनि शचीवने दशा विभ्रमम् ॥' मर्त्या यथा—'निक्षिप्योत्क्षिप्य यवाहविणमिह मु-हुर्मा रम संक्षेपयस्त्वं पृथ्वी स्वं च प्रकामं शृणुत हितमिदं सावधानं धनेशाः । नैवेयं शायती धीः प्रमवति भुक्ते कस्यचित्तेन सयः शिक्ष्व राहृदस्य प्रसभमभिनवो त्याग-धर्मादिरीलाम् ॥' पातालीया यथा—'कर्कोटं कोटिकृत्वः प्रणमति पुरतस्तक्षके देहि

चक्षुः सजः सेवाज्जलिस्ते कपिलकुलकणोः स्तौति च स्वस्तिकस्ताम् । यथाः सद्यैव भक्ते-
रवलगति पुनः कन्वलोऽयं यलोऽयं सौत्सर्गः सर्पराजो वज्रतु निजगृह प्रेषतां शत्रुपालः ॥'
दिव्यमर्त्या यथा—'वहिर्ध्वजेऽपि सति सत्यपि दन्तवके प्रेमोपधानमवधूय पिनाक-
पाणिः । हस्तेन नित्यधृतवासुकिर्कंकणेन प्राक्तः प्रियः स्पृशति भागवमेव पृष्ठे ॥' दिव्य-
पातालीया यथा—'मस्माद्गामधवलीकृतसर्वगात्रो यः कण्ठदेशे वरपत्रगावृतः । च-
न्द्रेण भासुरजरागुकुटस्थितेन शंभुदेदातु नियतं तव सुप्रमातम् ॥' मर्त्यपातालीया यथा—
'आस्तां स्वस्तिकलक्ष्म वक्षसि तनौ नो लक्षितः कबुको जिह्वे जल्पत एव मे न गणिते
द्वेधा पश्यते मुखात् । तिस्रस्तीजविषाभिधूमपटलव्याजिह्वारजद्विषो नेता दुःसहसोकसूक-
तमवत्स्तीताः फणाः पश्यति ॥' दिव्यमर्त्यपातालीया यथा—'आर्त्ताकौऽस्ति मुनिः
सविस्मयकृतः पारिक्षितोयान्मुखान्त्रावा(?)लक्षकलक्ष्मणः फणभृतां वंशस्य शकस्य च ।
वद्वेद्वन्मलयाद्रियन्दनलतास्वान्दोलनप्रक्रमे यस्याद्यापि सविभ्रमं फणिवपूवृन्दैर्यगो गीयते ॥'

तथा धीरोदात्तधीरोद्धतधीरललितधीरप्रशान्ता वीररौद्रशृङ्गाररसप्र-
धानाश्चत्वारो नायकाः । तत्र धीरोदात्ता रामादयः । धीरोद्धता भीमसे-
नादयः । धीरललिता नलादयः । धीरप्रशान्ता जीमूतवाहनादयः । तत्र
धीरललितश्चतुर्धा भवति । अनुकूलः शठो धृष्टो दक्षिणश्च ।

तत्र स्थिरप्रेमा एकस्यां रतोऽनुकूलः ।

यथा—'अस्माकं सखि वाससी न रुचिरे प्रेक्षकं नोऽञ्जल नो वक्ता गतिरुद्धतं न
हसितं नैवास्ति कश्चिन्मदः । किं त्वन्येऽपि जना वदन्ति सुखगोऽप्यस्याः प्रियो नान्यतो
दष्टि निक्षिपतीति विधमियता मन्यामहे दुःस्थितम् ॥'

प्रियमाचक्ष्णोऽपि विप्रियं यः कुहते स शठः ।

यथा—'दृष्टेकासनसंगते प्रियतमे पथादुपेत्यादरादेकस्या नवने निमीत्य विहितभ्रीडा-
नुबन्धच्छलः । ईषद्विकृतकन्धरः सण्डकप्रेमोक्तसन्मानसामन्तर्हंसलतत्कपोलफलकां
भूर्तोऽपरां चुम्बति ॥'

कृतदोषोऽपि निःशङ्को घृष्टः ।

यथा—'लाक्षालक्ष्म ललाटगदमभितः केयूरमुद्रागतं वक्त्रे कज्जलकालिमा नयनयोस्ता-
म्यूलरागोऽपरः । दृष्ट्वा कोपविधायि मण्डनमिदं प्रातर्धिरं प्रेयसे लीलातामरसोदरे मृगदशाः
श्वासः समाप्ति गतः ॥'

अन्यचित्तोऽपि यः पूर्वस्यां सौरव(स्वयं?)भयप्रेमादि न त्यनति स दक्षिणः ।

यथा—'सैवास्य प्रणतिस्त्वदेव वचनं ता एव फेल्लिगिया भोतिः सैव तदेव नर्ममधुरं
पूर्वानुरागोचितम् । कान्तस्य प्रियकारिणी तु भवती तं वक्ति दोषाविलं किं स्यादित्यमह-
निशं सखिमनो दोलायते चिन्तया ॥'

बुद्ध्युत्साहस्मृतिप्रज्ञाशौर्यौदार्यगाम्भीर्यधैर्यसौम्यमाधुर्यकलाकुशलत्वविनी-
तत्वकुलीनत्वनीरोगित्वशुचित्वाभिमानित्वयोपिदभिमतत्वप्रियंवदत्वजनानु-
रागित्ववागिमत्वमहावंशजत्वतेजस्वित्वदृढत्वतत्त्वशास्त्रज्ञत्वाम्प्रत्यश्रद्धा-
रित्वसुभगत्वादयो नायकगुणाः ।

व्यसनी पापकृदन्यायी लुब्धः स्तब्धः क्रोधी भीरोद्धतश्च प्रतिनायकः । यथा रामस्य
रावणः । शुभिष्ठिरस्य दुर्घोषनः । विष्टुष्टस्य ह्यभ्रीवः । त्रिष्णोर्ज्ञेयसंघः ।

नायकस्य च नर्मसचिवपीठमर्दविटविद्रूपका अनुचराः । तत्र कुपित-
स्त्रीप्रसादको नर्मसचिवः । नायकगुणयुक्तसादनुचरः पीठमर्दः । एकविद्यो
विटः । क्रीडनकप्रायो विद्रूपकः ।

नायिका त्रिधा—स्वकीया परकीया सामान्या च ।

तत्र देवगुरुसमक्षमूढा आर्जवमार्दवसत्यशौचाद्युपेतौत्सुक्या मुग्धा मध्या
प्रौढा भेदेन त्रिधा स्वकीया ।

तत्र मुग्धा यथा—‘अपहरति यदास्य मुग्धने ह्रिष्यमाणा बलति च दायनीये कम्पने च
प्रकामम् । वदति च यदलक्ष्य किञ्चिदुक्तापि भूयो रमयति सुतरां ना धित्तमन्तर्नरोदा ॥’

उद्भिद्यमाननवयौवना मध्या ।

यथा—‘तरन्तीवाहानि स्खलदमललावण्यजलथौ प्रविभ्रः प्रागल्भ्ये स्तनजघनमुन्मुद-
यति च । दृशोर्लालारम्भाः स्पृष्टमपवदन्ते सरलतामहो सारहास्यास्तरणिमनि गात्रं
परिचयः ॥’

वयःकलाकौशल्यपरिपूर्णा प्रौढा ।

यथा—‘नितम्बो मन्दस्व जनयति गुरुत्वाद्भुतयती महत्त्वादुद्धतः स्तनकलशमारः
धमयति । विज्ञाशिन्या कान्त्या प्रकटयति रूपं मुखशशी ममाहानीमानि प्रसममभिमारे
हि रिपवः ॥’ एताश्च धीराधीरादिभेदेनानेकधा भवन्ति । परमत्र ग्रन्थगीरवभयाश्रो-
ष्यन्ते (यथा) ॥

परकीया परस्त्री कन्या च ।

परस्त्री यथा—‘दृष्टिं द्वे प्रतिवेशिनि क्षणमिहाप्यस्मद्गृहे दास्यति प्रायेणास्य शिशोः पितरं
न विस्ताः कौपीरयः पास्यति । एकाकिन्यपि यामि तद्विरामितः श्री(स्त्री)तस्तमालाकुलं
निरन्ध्राः पुनरालिखन्तु जरठच्छेदा नलप्रन्धयः ॥’ कन्या यथा—‘दृष्टिः दैशावमण्डना
प्रतिफलं प्रागल्भ्यमभ्यस्यनि पूर्वाकारमुरस्तथापि कुचयोः शोभा नयामीहते । नो धत्ते
गुरुतो तथाप्युपचितानि***नितम्बद्वयत्वं तन्व्याः स्वीकृतमन्मथं विजयते नेत्ररूपेण वयः ॥’

१. ‘सत्वर’ इति. २. ‘तनुमा’ इति साहित्यदर्पणे.

कलाकलापकुशला वैशिकाचारचतुरा धूर्ता चित्तैकनद्धचित्ता संगुण-
निर्गुणयोः साधारणी गणिका सामान्या ।

यथा—‘गादालिङ्गनपीडितस्तनवटं स्विद्यत्कपोलस्थलं संदष्टाधरमुत्कलीकृतलसद्धान्तोत्सगदस्थलम् । चाटुप्रायवचो विचित्रमणितं घातं स्तैश्चाद्विषं वेद्यानां धृतिधाम पुण्यधनुषः प्राप्नोति धन्यो रतम् ॥’

एतस्याश्च लिङ्गिनः प्रच्छन्नकामुकाः पण्डकाः सुखप्राप्तचित्ता मूर्खाः पितृचित्तगर्विताश्चाभिगम्याः ।

सर्वासामपि योपितां प्रव्रजिता धात्रेयिका हीनस्त्री दासी च दूत्यो भवन्ति ।
स्वाधीनपतिका प्रोपितभर्तृका कलहान्तरिता वासकसज्जा विरहोत्कण्ठिता विप्रलब्धा अभिसारिका खण्डिता चेति स्त्रीणामष्टावस्थाः ।

यस्याः सौभाग्यवद्धः पतिः पार्श्वे न मुञ्चति सा स्वाधीनपतिका ।
यथा—‘लिखति कुचयोः पत्रं कण्ठे नियोजयति स्रजं तिलकमलके कुर्वन्गण्डादुद-
स्यति कुन्तलान् । इति नटुशतैर्वारंवारं वपुः परितः स्पृशन्विहविधुरो नास्याः पार्श्वे विमुच्यति यत्नमः ॥’

केनापि कारणवशेन यस्याः पतिर्देशान्तरं गतः सा प्रोपितभर्तृका ।
यथा—‘श्वासा बाष्पजल गिरः सकरुणा मार्गे च नेत्रार्पणं केनेदं न कृतं प्रियस्य वि-
रहे कस्यासौ निर्गताः । सख्यैवं यदि तेन नास्मि कलिता पान्थः कथं प्रोपितः प्राणाः
भ्रमति मे कलङ्कमलिनास्तिष्ठन्तु वा यान्तु वा ॥’

मानकलहेन निर्गते भर्तरि तत्संगमसुखेनान्तरिता कलहान्तरिता ।
यथा—‘उच्छ्वासा वदनं दहन्ति हृदयं निर्मलमुन्मथ्यते निद्रा नैव न दृश्यते प्रियमुख
नक्तं दिनं दृश्यते । अहं शोषमुपैति पादपतितः प्रेयास्तपा(यो)वेक्षितः सत्यः कः गुणमा-
कलय्य ददिते मार्गं वर्षं कारिताः ॥’

उचिते वासके प्रगुणीकृतसर्वोपकरणा वासकसज्जा ।
यथा—‘कस्तूरी परिमर्दय प्रियसखि श्रीलङ्कमज्जनय मालां गुम्फ विधेहि केलिशयन
स्रजं प्रदीपं कुरु । संप्रत्येष्यति वक्रमो मम गृहे सेहैरुपात्रं यतः प्राचीनाचलकाननानि
मज्जते देवस्तम्बीवत्तमः ॥’

चिरयति प्रेयसि विरहेणाकुलिता विरहोत्कण्ठिता ।
यथा—‘किं रुद्धः प्रियया कयाचिदयथा सस्या ममोद्देहितः किं वा कारणगीतं कि-
मपि यन्नाद्यागतो यत्नमः । इत्तालोक्य मृगीदृशा कस्तले संस्थाप्य वक्त्राम्बुजं दीर्घं निःश-
स्तिरं चिरं च रुदितं क्षिप्ताश्च पुण्यस्रजः ॥’

केनापि कारणेन संकेतप्रनामतेन प्रियेण वञ्चिता विप्रलब्धा ।

यथा—‘यत्संकेतमृदं प्रियेण कथितं संश्लेष्य दूती स्वयं तच्छब्दं सुखं निवेद्य सुदृशा पथाच्च भगवता । स्थानोपासनसूचनाय विगलत्सान्द्राङ्गनैरशुभिर्ममावश्रमाटिकेन रु-
दि(रचि)ता दीर्घं वदन्त्या शनैः ॥’

या स्मरार्ता कान्तं स्वयमभिसरति तमभिसारयति वा साभिसारिका ।

यथा—‘निशा वा वृष्टिर्वा तिमिरमथ वा गर्जित्य वा तद्विद्वा शंको(पङ्को) वाभिन-
वस्रिता श्रेणित्य वा । यथेष्ट चेष्टन्ता यदि न दयितः प्रेमविमुखः प्रदीपः स्नेहाश्रयो न सलु-
शलभैर्धैर्विरमति ॥’

अन्यत्र भर्तेरि त्रिरात्रमुपिते खण्डिता । यद्वाह—‘निद्राकपायमुकुली-
कृतताम्रनेत्रो नारीनक्षत्रणविशेषविचित्रिताङ्गः । यस्याः कुतोऽपि गृह-
मेति पतिः प्रभाते सा खण्डितेति कथिता कविभिः पुराणैः ॥’

यथा—‘नवनक्षत्रमहं गोपस्यंशुकेन स्वगत्यति मुहुरोष्ठं पाणिना दन्तदष्टम् । प्रति-
दिशामपरस्त्रीतद्दृशती किमपेक्षयपरिमलगन्धः केन शक्यो वरीतुम् ॥’

ईर्ष्यायाः प्रतिकारणं सपत्नी नायिका ।

यथा रुक्मिण्या सत्यभामा, वासवदत्तायाः सागरिका, रीपा गद्वा च । योरितृणानां
च लीलार्दीनां ग्रन्थगौरवमयाप्राप्तं विस्तारः ॥

अथ दश कामावस्था आह—

अभिलाषचिन्तास्मृतिगुणकीर्तनोद्वेगप्रलापोन्मादव्याधिभङ्गतामरणाख्या
दशावस्थाः । स्त्रीपुंसयोः परस्परमालोकनालापादिना अनुक्रमेण भवन्ति ।

अथ कालार्थावस्थमाह—

तत्रानाद्यन्तः सुषमदुःषमादिद्वादशारचक्रपरिवर्तनेन कालो मन्तव्यः ।
स च काष्ठादिभेदभिन्नः । तद्यथा—पञ्चदश निमेषाः काष्ठा । त्रिंश-
त्काष्ठाः कला । पञ्चदश कलाः घटिका । द्विघटिको मुहूर्तः । त्रिंशन्मु-
हूर्तोऽहोरात्रः । तत्र चैत्राश्वयुजोर्भेदपुलासंक्रान्तौ समरात्रिदिवम् । चैत्रा-
त्परं मौहूर्तिकी दिनवृद्धिर्निशाहानिश्च । मासः परावधिः । ततः परं
मौहूर्तिकी दिवसहानिर्निशाहवृद्धिः । अश्वयुजः परतः पुनस्तदेव विपरीतम् ।

१. तथा चोक्तं हेमाचार्येणाभिधानचिन्तामणौ—‘अवसृष्टिपञ्चां यदरा उत्सृष्टिपञ्चां त एव
विपरीताः । एवं द्वादशपरिवर्तते कालचक्रमिदम् ॥’ इति. २. बहुवचनान्तमिदम्.
तेन मामत्रणमित्यर्थः.

पञ्चदशाहोरात्रः पक्षः । कृष्णशुक्लपक्षद्वयरूपो मासः । द्वाभ्यां द्वाभ्यां मासाभ्यामृतुः । पद्भिर्मार्गसैरयनम् । तच्च वर्षादि दक्षिणायनम् । शिशिराद्यं तूत्तरायणम् । द्ययनः संवत्सरः । स च चैत्रादिरिति दैवज्ञाः । श्रावणादिरिति लोकयात्राविदः ।

तत्र श्रावणो माद्रपदश्च वर्षाः । अत्र च शङ्खकीशालशिलिन्ध्रयूथीलाङ्गलीकुटजकदम्ब-सर्जार्जुनकेतकीप्रभृतीनां पुष्पोद्गमः । इन्द्रगोपचकोरचातककुरङ्गदुर्दुरोरगशिखण्डिमहु-कडूप्रभृतीनां मदः । तथा बलाकास्तु गर्भाधानम् । वंशाङ्कुराणामवृद्धिः । रजः प्रथमः । वृषपात्रानिवृत्तिः । नीलीदलस्थामला वनभूमिः । वारासारक्षालवती गिरीणां रम्यत्वम् । नदीनां जलपूरे रोधोभेदः । यस्त्रिचारनिवृत्तिः । कामिनीजनावलोकितकान्तमार्गत्व स्त-स्थानं प्रति चलितशान्धत्तार्थत्वम् । जलदलिकुसुमशान्धकारितनमस्तद्रत्यम् । विषुदुषो-ताद्यौतमानदिबुद्धत्वम् । घनगाजिताद्वैद्यैर्भूमिषु रत्नकन्दलोद्भेदः । कामिनीभिः सहोद्यान-यात्रा हर्म्यशिलाराप्रश्रय्या । मृगनाभिगर्भचतुःसमविलेपनम् । कृषीवलकुटुम्बिनीनिकुरम्ब-रासकाङ्क्षरो दूर्वाधमी पर्वोत्सवश्च वर्णनीयः । तथा दग्धोर्वरागन्धवन्धुर्धनतुषारकणवाही कदम्बकुसुमामोदमांसलः पाश्चात्यपौरस्त्य उत्तरो बायुः ।

आश्विनश्च कार्तिकश्च शरत् । अत्र च कुरारद्विरेफकारण्डवकादम्बकाखङ्करीटचक्र-वाकसारसकौञ्जवृषभकुम्भिकमठयकोटशफरप्रभृतीनां पक्षोद्भेदः । पद्मकुमुदोत्पलकङ्कहार-वन्धून्नागासनकुङ्कुमशेफालिकासतप्तच्छदकाशमाण्दीरत्नगन्धिकमालतीनां कुसुमोद्भेदः । तथा मयूराणां मदापनोदः । हंसस्थायगमनम् । अगस्त्योदयान्त्यः । प्रसादः । मुक्ताशुक्ति-गर्भाधानम् । तदभ्यङ्गत्यागो नभःप्रसक्तिः । सुखीपीदर्शनम् । शुभ्राध्रखण्डमण्डितमस्त्र-नभश्च)रमण्डलं षष्ठतमचन्द्रिकावभासमाननिशामुखत्वम् । महानवम्यां निखिलाक्षपू-जोत्सवः । बाजिमण्डद्विपानां नीराजनविधिः । नृपाणां यात्रोद्यमः । मार्गेषु पट्टशोषः । भारस्करकराणां दुःसहत्वम् । गाधवप्रचोषः । केदारेषु शालिपाको गोपीगीतयथ । परि-पाकापमैर्वायकगन्धोद्गमः । जरत्रपुसीफलसौन्दर्यं कृषीवलगेहात्रिषु चलद्भलयावलीया-चाटमुजलतोक्षावितमुशलोच्छलितकलमशालिणि(नि)ण(ः)कगन्धवन्धुरत्वं नदीप्रप्राचु-र्यापगमश्च वर्णनीयः । बायुश्चात्रानियतदिकः ।

मार्गशीर्षः पौषश्च हेमन्तः । अत्र च कुन्दमचकुन्दलवलीफलिलीरोधप्रुतागानां पुष्पो-द्गमः । अमरसर्पमयूरादिजीवानां मदापनोदः । कामिनीनां कुङ्कुमस्त्रियुक्कगन्धतैलाशुप-चारः । सर्पकन्दलवराहवन्ध्रप्रभृतिशाकप्राचुर्यम् । दग्धां सेनद्वरसता । कामिनीकुपानां कवोष्णता । कोष्णाम्मसा स्नानविधिः । हर्म्यगणामपि गाढतरादपरिष्वङ्गः । व्याघ्रीणां प्रसूतिः । नदीपुलिनेषु गोधूमयवादिधान्योद्गमः । सरः कूपपयसां कवोष्णता । धान्यप-रिपाकपेशला वह्निर्मयः । लवणानां पाकः । पश्विप्रभृतिजन्तुयात्रोद्यमशानिर्वैश्वानरप्रिय-त्वम् । कर्कन्धुनागरहृफलानां पात्रोद्भेदः । पुण्ड्रैश्वसण्डानां रतपाप्लूति(ः)मन्दिरगर्भ-

शय्या । उत्तुङ्गतरणीवपयोधरवन्धुमधुरसुन्दरीभुजपञ्जरान्तरसेवनं च वर्णनीयम् । वायुध्वात्रोदीच्यः पाश्चात्तो वा वर्णनीयः ।

माघः फाल्गुनश्च शिशिरः । अत्र सर्वे हेमन्तवर्णनीयम् । विशेषतश्च मातङ्गहरीण-
वगाहमहिषाणामुत्कर्षः । कुङ्कुमगन्धतिलादिसाध्यः प्रचण्डो मरुत् । विचित्रसुरतोपभोगयो-
ग्याश्च यामिन्यः । दन्दह्यमानकालागरुधूपधूमस्तोमेषु स्पृहा । सुरतसमर्दनपीतशीतानां
पादप्रान्तपुञ्जीकृततलपटानां यूनां शयनावस्थानम् । चन्दनेष्वरविः पयसामतिशायि शै-
लम् । तुहिनामलयेदोहात्मकत्वेनाभेदः । दुर्भंगासुमगयोरातिद्वनेन विग्रेहः । शशिमा-
स्करयोः शैत्येन समता । मरुत्ककुन्देष्वेव पुण्यस्थितिः । सिद्धार्थयष्टिमुचीनां परिपाकपे-
शलत्वम् । औरीच्यपवमानस्यानीभूतपानीयपटलान्तरनिटीनर्दीनमीनामु नालावशेषन-
लिनीवनो दीनमधुकरसङ्घासंस्कारमुखरितदिङ्मण्डलासु वागीध्वनादरः । करीयामिसमीप-
शयितवयितकुटम्बकत्वं च वर्णनीयम् ।

चैत्रवैशाखौ वसन्तः । अत्र च शुक्रसारिकाहारीतमधुमतशालूहसुकोकिलादीनां मरुः ।
सहकारकर्णिकारकाञ्चनारकोविदारसिन्दुवाररोहीतककेतकीकरातमपूकमोचामाघवीरमन-
काञ्चनकुरवकतिलकाशोकवकुलगूवाकविचकिलनगलिकेरिहिन्तालपाटलीकिङ्ककसर्जूरताड-
ताडौप्रभृतिद्रुमाणामुद्भेदः । तत्र प्रत्युद्यानमान्दोलकश्रीढा पुण्यावचयो मधुपानं स्मरपू-
जाप्रक्रमो गौरीचरितगानं चम्पकपुष्पामरणानि प्रत्नमरमन्दिरे यात्रोत्सवो (प्यालु)वारु-
चन्दनाङ्गरागो धौतपवलयवसनसेवनं जगजनजिगीषुमकरध्वजमहाराजविजययात्रादिण्डि-
मायमानकोरिलकुलकुलकलकललोचानरामणीयक वर्णनीयम् । वायुध्वात्र करिकलभदश-
नोद्भिद्यमानचन्दनद्रुमामोदमेदुरस्तरलितकेरटीयाम्मिहवन्धो नागवर्षावेडनपटुमानिनी-
मानतुङ्गमतहजः पयमप्रपञ्चविपश्चनाचतुरो शाक्षिण्यः ।

ज्येष्ठापादौ ग्रीष्मः । अत्र हि नवमालिकाकाशिकाशिरीषकाञ्चनकेतकीपातकीस-
र्जूरजन्कुपनसप्रियाटपूलीफलनारिकेतप्रभृतीनां पुष्पमलोद्भेदः । करभसरभरासमप्रभृ-
तीनां मरोद्भेदः । नदीसरङ्गपादिषु निरम्मस्त्वम् । सत्कुपानैर्वाक्पु पानकेषु रतिः ।
पान्यपूर्णाः प्रपाः । प्रानः साय च बहुमानमार्गत्वम् । कायमानेषु माघ्यादिकी निद्रा ।
दिवसावसाने श्रानविधिः । रात्रिरेषे सुरतश्रीढा । चन्दनादिशीतलद्रव्यसेवा । निशामु
चन्द्ररुनिषेवणम् । उत्तुङ्गसौषङ्गाप्रविनिर्मिते विशाठवातावनविषरविहरमाणजगत्प्रा-
णनिर्वाप्यमाणधर्मत्वम् । सहकारमहास्वादः । तालवृन्दजनितोद्विन्दुदृष्टिसरः स्थलस्याधि-
स्पृष्टमुक्ताफलहारप्रायाभरणत्वम् । जलद्रोपवनजलश्रीढापाटलापरिमलवह्नितशीतलज-
लोपमोहो निषिपविचकिलसज एकदेशोपविष्टवैष्णिकविषयमानवसन्तध्वनिध्वनं सदा-
कंसाधृतदुग्धपानं मन्थजरासदिग्धोदुरपयोधरमधुरवधूविधविषाद्यमाननिभुवनविधिविधी-
यमानभूतघनधर्मत्वं वर्णनीयम् । तथा पच्यन्त इव भूतानि, कम्पन्त इव तोयानि, तप्यन्त
इव पांसवः, आध्माप्यन्त इव पर्वताः, सेवन्तो मृगदृष्टिकाकीर्णो वनभूमिः, सर्वनोवहदरघट-
घटीयश्चचीत्कारमुखीक्रियमाणमध्यान्युदानानि, करवीरकरपुष्पिणी स्थलभूमिः । चिरी-

नादवन्तो वनान्ताः । दाधिकाभ्यवहारः । पद्मान्तर्लुठनाव्यग्रं कोलकुलम् । रोमन्यम-
न्यरमुखमद्विदीमण्डलमप्यमानपानीयस्यानम् । लोलजिह्वाः समग्रध्वपदसंदोहाः । पक्षिणा-
मंशदेशप्रकपो वर्णनीयः । वायुधात्र तरुणतरतरणिकिरणसंपर्ककंकशः शर्कराकणवाही
अद्भारप्रकरं क्रिप्रभिव कुतूहलकणान् वर्षन्ति वातिसारितजगज्जन्तुजातदाहहम्परो नैक-
तोऽनियतादिक्षिपो वा(?) वर्णनीयः । वसुरवस्थश्च ॥

ऋतोः संधिः । शैशवं प्रौढिरनुवृत्तिश्च ।

तत्र शिशिरवसन्तयोः संधिर्यथा—‘विचुडे गयणं नदिति बहलो नो गन्धतितावरा
देणीयो विरयं तिलिति न तद्वा अगमि कृष्णसयं । जपाला मुहु कुंकुमं मिषवणे विडंति
शिलायरा समत्ते शिशिरं विणिज्जिष्य बला पत्तो वसंतस्य च ॥’ वसन्तस्य शैशवं तथा—‘ग-
र्भप्रतिपु वीरुधो सुमनसो मध्येदुरं पञ्चवारुणायामात्रपरिमहः पिकवधूकण्डोदरे पञ्चमः ।
किं च श्रीणि जगन्ति जिष्णुदिवसोद्भिन्नैर्मनोजन्मनो देवस्यापि विरेप्सितं यदि भवेदभ्यास-
वश्यं धनुः ॥’ प्रौढिर्यथा—‘संपिण्डीकृतजीर्णजीरककणाधेपिधियः केशरान्संनद्धं परितो
नेरन्तरदलद्रोणीनिवेशैस्त्रिभिः । प्रीतम्रान्तमधुमती चलपितस्त च स्तिमीसंकटे गन्ध-
प्राहामवाहावृत्ति बलति श्रीढावने केतकम् ॥’ वर्षासु प्रौढलिङ्गानुवृत्तिर्यथा—‘खं वस्ते
कलविङ्गकण्ठमलिनं कादम्बिनीकम्बलं चर्या पारपतीव हर्दुङ्कुलं कोलाहलैरुन्मदम् ।
गन्धं मुबति सिक्तलाजसदृशं वर्षेण दग्धा स्थली दुर्लक्ष्योऽपि विभाद्यते कमलिनीहा-
सेन भासो पतिः ॥’ इदमन्यथ यद्युक्तं कविसमयप्रसिद्धं तत्तथैव निबध्नीयात् । अ-
न्यथा तु प्रकृतिव्यत्ययो नाम दोषः ॥

विभावानुभावयोः क्लेशेन यत्र व्यक्तिर्भवति सा विभावानुभावक्लेशव्यक्तिः ।

यथा—‘परिहरति रति मति लुनीते स्खलतिहारी परिवर्तते च भूयः । इति रत
विपना दशास्य देहं परिमवति प्रसभं किमत्र कुर्मः ॥’ अत्र रतिपरिहारादीनामनुभावा-
दीनां कष्टादावपि संभवात्कामिनीरूपो विभावो यत्प्रतिपाद्यः । यथा च—‘कर्पूरधूलि-
धवलद्युतिदूरधौतदिग्मण्डले शिनिरोचिषि तस्य यूनः । लीलाशिरोधुकनिवेशविशेषक-
सिर्व्यक्तस्तनोभ्रतिरभूत्तयनावनौ सा ॥’ अत्रोद्दीपनालम्बनरूपाः शृङ्गारयोग्याभिभवा
अनुभावा पर्यवसाविनः स्थिता इति कष्टकल्पना ॥

अतिप्रसङ्गेन व्यावर्णनं पुनः पुनर्दीप्तिः ।

यथा बालरामायणे उन्मत्तदृशाननेऽङ्गे(?) पुनः पुनश्चर्च्यमाणो विप्रलम्भो रस उपभु-
क्तमाल्यवच वैरस्यमाकलयति ॥

अकाण्डे विस्तरोऽकाण्डप्रथनम् ।

यथा कर्पूरमञ्जरीं हुमदोहददानादिव्यावर्णनम् ॥

असमयत्यागोऽकाण्डच्छेदः ।

यथा धीरचरिते द्वितीयादौ राघवमार्गवयोः परमज्ञाष्टाविरूढं वीररसे कङ्कणमोचनाय
गच्छामाति रसान्तरेण रसच्छेदः ॥

अङ्गस्याप्रधानस्यातिविस्तरेण वर्णनमङ्गातिविस्तरः ।

यथा कादम्बर्या रूपविलासेत्यादिना महाविप्रलम्भबीजेऽप्युपक्षिते तदनुपयोगिनीषु अ-
टवीशचरेशाश्रममुनिनगरीनृपादिवर्णनास्वेतिम(?)प्रसङ्गाभिनिवेशाः । यथा च शिशुशालवधे
लक्ष्मिप्रतिद्वन्द्विविजयबीजेन वीररसानुबन्धेऽपि प्रवर्तमाने, तदन्यथाद्वारादभूततुलन-
विहारपुष्पावचयजलकेलिमधुपानसुरतचन्द्रोदयादिप्रभातादिवर्णनायासव्यासक्तिः ॥

प्रधानस्याङ्गिनोऽनुबन्धेऽङ्गचननुसंधानम् ।

यथा रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के बाभ्रव्यागमनेन सागरिकाया विस्तृतिः ॥

अनङ्गस्य रसानुपकारकस्य वर्णनमनङ्गाभिधानम् ।

यथा कर्पूरमञ्जर्यां भायिक्या स्नामिना च वसन्तवर्णनमादृत्य वन्दिवर्णने तस्य राशः
प्रशसनम् ॥

इति महाकविश्रीवाग्भटविरचितायामलङ्कारतिलकाभिधानो(?)लङ्कारः ॥

नव्यानेकमहाप्रबन्धरचनाचातुर्यविस्फूर्जित-

स्फारोदारयशःप्रचारमततव्याकीर्णविश्वत्रयः ।

धीमन्नेमिरुमारसूनुरखिलप्रज्ञालुब्धमणिः

काव्यानामनुशासनं वरमिदं चक्रे कविर्वाग्भटः ।